

Meesterwerken op papier

van romantiek tot abstractie

door Stef van Bellingen,
m.m.v. Paul Huvenne en Robert Hoozee

Openbaar Kunstbezit in
Vlaanderen
vierendertigste jaargang
oktober/november/december
1996
nr. 4
driemondelijks tijdschrift voor
inwijding in de beeldende
kunsten door reproducties,
teksten en radio-uitzendingen
onder auspiciën van de Vlaamse
provincies en i.s.m. de BRTN
Afgiftekantoor: Gent
250,-BF/15,-NLG

**Henry Van de Velde
(1863–1957)**
Jongensfiguur (1891)
*Potlood, kleurpotlood en pastel op
papier*
62,8 x 45,2 cm
Kon. Bib. Albert I, Prentenkabinet
(Zie pag. 30)

Inhoudsopgave

Meesterwerken op papier van romantiek tot abstractie

door Stef van Bellingen,
m.m.v. Paul Huvenne en Robert Hoozee

Het begrip tekening	blz. 3
Tekenactiviteit en academie	blz. 4
Doorwerking van de klare lijn	blz. 6
Het realisme	blz. 12
De waarde van het licht	blz. 20
Abstractie en expressie	blz. 34
Epiloog	blz. 43

Herkomst van de illustraties

Groeningemuseum, Brugge: blz. 38
Koninklijke Bibliotheek Albert I, Prentenkabinet,
Brussel: blz. 1, 2, 5, 30 (onder), 33 (onder)
Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Brussel:
blz. 7, 8, 9 (onder), 13, 15, 16, 18, 26, 28, 30
(boven), 33 (boven), 34, 42, 44
Koninklijk Museum voor Schone Kunsten,
Antwerpen: blz. 9 (boven), 10, 14, 24, 25, 31, 35,
41, 43
Museum van Deinze en de Leiestreek, Deinze:
blz. 39
Museum voor Schone Kunsten, Doornik: blz. 20
Museum voor Schone Kunsten, Gent: blz. 3, 4, 19,
22, 23, 27, 40 (boven),
Museum voor Schone Kunsten, Oostende: blz. 21,
32, 36, 37, 40 (onder)
Prentenkabinet, Antwerpen: blz. 6

Auteursidentificatie

Stefaan Van Bellingen studeerde
kunstgeschiedenis en oudheidkunde aan de RU
Gent. Momenteel is hij betrokken bij diverse
educatieve projecten van musea, academies en
privé-instellingen.

Vormgeving

Rob Buytaert
Annie Vandezande

Correctie

Agnes Voet

Eindredactie en productie

Rudy Vercausse
Marc Devos
Geert Verstaen

Druk

Die Keure, Brugge

Opbergband

De Vooght b.v. Montfoort

De fotogravure voor dit nummer werd vervaardigd door

Deckmyn, Roeselare

Copyright OKV

Niets uit deze uitgave mag wor-
den veelevoudigd en/of open-
baar gemaakt door middel van
druk, fotokopie, microfilm of op
welke andere wijze ook zonder
voorgaande toestemming van de
uitgever.

Lid van de Unie
van de Uitgevers van
de Periodieke Pers

Meesterwerken op papier

De editie van Openbaar Kunstbezit Vlaanderen van juli-augustus-september 1992 was volledig gewijd aan tekeningen uit openbare collecties. Het overzicht liep van de Vlaamse Primitieven tot het begin van de 19de eeuw. In dit nummer wordt een boog gespannen van ongeveer een eeuw, gaande van de nabloei van het neoclassicisme tot het begin van het surrealisme in de 20ste eeuw.

De gekozen werken zijn afkomstig van openbare verzamelingen; dit betekent dat de keuze niet alleen beperkt is gebleven tot Belgische kunstenaars. Voorheen is het steeds zo geweest dat er een dynamisch beleid werd gevoerd, voeling houdend met de internationale stromingen. Veel buitenlanders verbleven met regelmaat in België, of kunstenaars van bij ons onderhielden contacten met hen. Wanneer bleek dat een tekening – ondanks de eventuele naambekendheid van de kunstenaar – als minderwaardig binnen het oeuvre dient gesitueerd te worden of gespeend is van het persoonlijke accent dat een tekening zo boeiend maakt, werd verkozen om ze niet op te nemen. Vanzelfsprekend wordt de ambitie niet gekoesterd een kwantitatief overzicht te geven van de gekozen tijdspanne. De keuze wil een aantal tendensen aanduiden die als exemplarisch kunnen beschouwd worden voor de behandelde periode, dit ondanks een aantal hiaten in onze openbare collecties. Sommige bestaande tekeningen bevinden zich ondanks de hoge kwaliteit in een dusdanig slechte toestand dat ze eerder een commentaar zouden ontlokken betreffende de restauratieproblematiek. Daarom werd gezocht naar werken waarvan de tekenkundige kwaliteiten ook na reproductie manifest aanwezig blijven. Ook zonder kleur blijft een tekening steeds boeien, dit betekent: leren kijken naar lijnvoering, de subtiliteit van grijswaarden ontdekken en de gevoeligheden van het materiaal leren waarderen. Tekeningen – zeker wanneer deze een schetsmatig karakter hebben – reveleren op directe manier de persoonlijke schriftuur van de kunstenaar. Tekeningen geven ons een aanvullend beeld of tonen ons onverwachte facetten van het oeuvre van een kunstenaar. Dit nummer wil de lezer vooral stimuleren tot het 'beleven' van deze boeiende elementen, eigen aan kunstenaar en medium.

Het begrip tekening

De titel 'Meesterwerken op papier' is enigszins misleidend en dient nader toegelicht te worden. 'Meesterwerk' betekent hier dat vooral gezocht werd naar de beste tekeningen maar ook naar kunststukjes die revelerend zijn wat het tekenkundige in zijn rijkste facetten betreft. Niet elk werk op papier is een tekening, zodat zich een probleem manifesteert vanaf welk moment men een tekening als schilderij dient te definiëren. Wat vormt het mutatiemoment waardoor we niet meer spreken van een tekening maar van een schilderij?

**Frits Van den Berghe
(1883–1939)**

**Portret van Edward
Anseele (1932)**

*Potlood en penseel in zwart op
papier
20,6 x 15,7 cm
MSK, Gent*

Het betreft hier een studie voor het schilderij van de Gentse politicus Edward Anseele. De tekening dateert van de eerste jaren dat Van den Berghe werkte voor de socialistische uitgeverij 'Het Licht' te Gent. De gedrongen man werd eerst in potlood op papier gezet. Vervolgens gooide de kunstenaar daar instinctief een krachtige lijn over in inkt, en even bruusk belaadde hij het gezicht met stippen. In deze periode ruimt het expressionistische karakter in Van den Berghe's werk het veld voor het surrealisme. Centraal staat daarbij de weergave van zijn droom- en denkwereld.

Kunsthistoricus Pierre Lavallée stelt in een verhandeling over de tekenkunst: *dat een tekening een schilderij wordt wanneer de kleur het grafische spoor opslorpt en het grafische ondergeschikt wordt aan het coloristische.*

Het standpunt van Lavallée ligt aan de basis van disputen die teruggaan tot de strijd van verdedigers van het neoclassicisme versus aanhangers van de romantiek, het chronologisch vertrekpunt van deze aflevering. Men kan de tegenstelling van een coloristische visie tegenover het primair stellen van het grafische reeds vroeger vaststellen, waarschijnlijk ligt deze zelfs vervat in de basis van elke kunstuiting. Botsingen tussen deze visies lijken een gift van bij de geboorte van de kunst, dus dienen we ook rekening te houden met het temperament van de kunstenaars en onderschatten we evenmin de rol van de academies in deze kwestie.

Tekenactiviteit en academie

Tegenover de visie van Lavallée plaatsen we die van James Ensor, waardoor de uitdrukkingen 'grafisch' en 'coloristisch' een andere oriëntatie krijgen. In zijn beschouwingen over kunst uit 1882 stelt Ensor: 'De visie wijzigt zich onder het waarnemen. De eerste visie, die van het gewone, is de eenvoudige droge lijn, zonder kleurbetrachting. Het tweede stadium is dat waarin het meer geoefende oog de waarde der tonen en hun fijnheid onderkent; dit stadium wordt al minder door de gewone leek begrepen. Het derde is dat waarin de kunstenaar de subtiliteiten en menigvuldige spelingen van het licht ziet, zijn plans en gravitates. Deze progressieve verkenningen wijzigen de aanvankelijke visie en de lijn verzwakt en wordt van secundaire betekenis.'

Ensor koestert in zijn tekeningen de ambitie picturaliteit of anders gesteld een schilderkunstige status te bereiken. Dit wordt één van de voornaamste fenomenen tijdens de overgang van de 19de naar de 20ste eeuw. Hiermee gepaard zal de tekening haar ondergeschikte functie achter zich laten. Meer en meer zullen tekeningen als autonome en volwaardige esthetische creaties getoond worden, los van de polemieken rond het primaat van de lijn of het vooropstellen van een coloristische intentie.

Zowel aquarel, gouache, pastel als inkttekening zijn opgenomen als voor de realisatie een papieren drager is gebruikt. Hier zit een variatie in besloten welke het typische corpus vormt van een klassiek prentenkabinet. Wanneer een tekening in de visie van Lavallée schildering wordt dient toch opgemerkt te worden dat men zich voor de conservatie en restauratie richt op de drager: papier. Grafisch gereproduceerd werk zoals etsen en litho's worden niet behandeld, terwijl een aantal werken op doek wel zijn getolereerd ter wille van de tekenkundige aspecten. Ook omdat, net zoals de gehele kunst, het medium tekening inhoudelijk evolueert.

Voor sommige kunstenaars moet het tekenen niets minder geweest zijn dan een manische activiteit, terwijl er van anderen dan weer nauwelijks tekeningen bekend zijn. Schetsen zijn van geaardheid verre van volledig, sommigen zien tekeningen daarom als vingeroefeningen. Meestal zijn ze de eerste materialisatie van een idee, een kiem die verder kan ontwikkeld worden, maar op zich reeds een volheid en spanning kan teweegbrengen die genoeg zeggend is.

De plaats bij uitstek waar men de tekenkunst bedrijft, is de academie. Sinds het ontstaan ervan vormt 'de kunst van het tekenen oefenen' de leidraad voor de onderwijsmethode. Tot aan het eind van de vorige eeuw hoort men vaak de klacht dat het schilderen er nauwelijks aan bod komt. Het bestaan van privé-ateliers dient deze leemte op te vullen. Eén van de meest geroemde was het atelier van Jean Portaels in Brussel, die hiermee de traditie verderzette van zijn schoonvader Jean-Francois Navez.

De gang van zaken aan de academie wordt meeslepend beschreven door Hendrik Conscience in de novelle 'Hoe men schilder wordt' van 1843. Op dat tijdstip heeft Conscience via Gustave Wappers een betrekking als griffier aan de Antwerpse academie. Deze literaire bron beschrijft de evolutie welke een student doorloopt en geeft de betekenis van de verschillende gezette stappen aan. Dit gebeurt met een romantische geestdrift maar de kern van de informatie stemt overeen met ander bronnenmateriaal.

In principe kon iemand reeds vanaf twaalf jaar worden toegelaten aan de academie wanneer deze blijk gaf van enig tekentalent; in de praktijk werd dit blijkbaar niet gestimuleerd. Na toelating tot het kunstonderwijs begon men in het eerste jaar met het 'tekenen naar den omtrek'. Men kopieerde er eenvoudigweg antieke prenten, gevat in contouren. De Antwerpse directeur Matthijs Van Bree bracht zelfs een studieboek uit met te

Frits Van den Berghe (1883-1939)
Studie uit het schetsboek 'Oostende - Bachte-Maria-Leerne' (1921-1922)
Potlood op papier
12,7 x 19,7 cm
MSK, Gent

Een schetsboek is een voorraad van invallen, een reservoir voor latere werken. De tekeningen worden snel gemaakt en kunnen een eerste vertaling van een zintuiglijke indruk zijn. Dikwijls zijn het dagelijkse situaties of juist ongewone dingen die zo snel mogelijk gefixeerd worden met een potlood. Dit blad toont een landschap dat Van den Berghe structureert en van de nodige aanduidingen voorziet voor later gebruik.

**Constant Montald
(1862–1944)
Het model**

*Potlood, gouache en Chinese inkt
op bruin papier
46,8 x 34,2 cm
Kon. Bib. Albert I, Prentenkabinet*

In een vloeiende, bijna ononderbroken lijn komt de figuur tot stand, wit ingekleurd met een donkere achtergrond als contrast. De modellen aan de Brusselse academie waar Montald les gaf, waren mannelijk. Montald zal vanaf 1898 het atelier leiden voor meisjes. Zij zijn gescheiden van de jongens omdat men hen niet wil confronteren met naakte modellen. Voorheen schafte men daarom voor korte tijd de naaktstudie af, maar naar de woorden van Portaels daalde het niveau van het onderwijs zienderogen omdat de naaktstudie niet langer de basis vormde van het echt klassieke onderwijs.

imiteren voorbeelden, een boek dat pas in 1876 in onbruik raakte nadat het twee generaties lang diensten bewees. Het tweede jaar kwam men terecht in de klas 'geschaduwde figuur'. Hier trachtte men de leerlingen de beginselen van het modelleren bij te brengen, zodat een vorm reliëf en volume verkreeg. 'Antiek' was de volgende stap in de opleiding, met het tekenen naar gipsmodellen. Steeds evolueerde men bij het tekenen van kleinere delen, details soms, naar grotere ensembles. Waarschijnlijk werden de leerlingen deze antieke vormen voorgeschoteld ter imitatie, zonder dat na verloop van tijd de essentiële vraag werd gesteld naar het waarom van deze modellen. Hierna kon men tekenen naar levend model. Deze naaktstudies werden aangeduid met de term 'academie' en golden als een bewijs van professioneel kunnen. Parallel hieraan werd in de laatste jaren aandacht besteed aan 'gelaatsuitdrukkingen' en 'compositieles'. Dit onderricht hield weinig rekening met de romantische visie van het kunstenaarschap waarin de nadruk ligt op persoonlijke expressie. Deze idee won meer veld naarmate de 19de eeuw vorderde. Ervoor waren de intenties eerder

utilitair van aard en de opleiding resulteerde in de meeste gevallen nog tot de uitoefening van een vak. Het kunstenaarschap zoals het romantisch kan ingevuld worden, met individuele expressie voorop, was echter niet de enige vorm die de academie wenste te eerbiedigen. Vandaag stelt zich dit probleem in de discussie rond de termen 'kunst' en 'toegepaste kunst' nog steeds. De relatering aan de ambachtelijke, zelfs industriële wereld blijkt uit vroegere beleidsnota's waarin men stelt: *'Elke dag blijkt de onmisbare noodzaak goede tekenaars op te leiden waarvan de invloed zich doet gevoelen in alle kunsten en beroepen.'*

De gelijkschakeling van kunsten en beroepen doet bijna teder aan en lijkt een esthetisering van de maatschappij te suggereren door middel van het tekenonderwijs. Wanneer men het toen over schilderen had, kon men daar evengoed marmer- of houtimitatie mee bedoelen, alsook het schilderen van decoratieve landschappen. Dit alles echter was functioneel ondergeschikt aan andere media, minder in de ware betekenis van 'vrije kunst'. Zo lagen vele activiteiten in het

Doorwerking van de klare lijn

verlengde van een ambachtelijke en industriële nood waarbij de autonomie van het medium niet noodzakelijk opgeëist werd. Een aantal kunstenaars zullen als gevolg daarvan de academie de rug toekeren; de beroemdste voorbeelden daarvan zijn James Ensor en Vincent Van Gogh. De motivatie van deze laatste wanneer hij zich aan de Antwerpse academie laat inschrijven, is vrij pover te noemen. Omdat het onderwijs gratis werd verschaft, kon hij op die manier kosteloos beschikken over modellen. Op dat moment had hij reeds voor zichzelf uitgemaakt welke weg hij verder zou ontginnen; een leerling die reeds volwassen was, kun je stellen. Naar de gestelde norm van de academie is het niet helemaal onbegrijpelijk dat men hem als onrijp of zonder talent beschouwde, dit vooral dan op technisch vlak. Terwijl James Ensor er aan de Brusselse academie nauwelijks in slaagde de laatste plaats te ontlopen wat de historische composities betreft, ontsnapt zijn compositorische originaliteit ons niet langer. Zijn directeur, Jean Portaels, merkte zijn talent op maar stelde dat talent niet compleet is zonder de kennis van vorm. Hij moet evenwel gefascineerd geweest zijn door Ensors vernieuwende oplossingen; zijn afwijzende houding gaf trouwens meer blijk van het feit dat hij zich niet volledig los kon maken van de overheersende stijlvoorschriften, dit ondanks zijn veelgeprezen breddenkendheid.

Karel Verlat (1824–1890)

Lopende gladiator

Zwart krijt
52,5 x 41,0 cm
Prentenkabinet, Antwerpen

Academische tekening naar een
plaasteren model.

De invloed van het neoclassicisme blijft lang doorwerken in de 19de eeuw en deze stijl wordt geadopteerd als artistieke methode aan de academie. De erfenis van Jacques-Louis David, de hoofdfiguur van het neoclassicisme, wordt verdergezet door zijn leerlingen. Francois-Joseph Navez wordt in België de leidende figuur. Na zijn benoeming als directeur van de Brusselse academie, staat Joseph Paelinck, eveneens een leerling van David, hem bij.

Men streeft binnen het neoclassicisme naar een klare lijn die de vorm duidelijk definieert en een onderscheid maakt tussen wat wel en wat minder belangrijk is. Een lijn is er om klaarheid en duidelijkheid te scheppen. Vormen zijn in hun contouren gevat en elk detail wordt keurig binnen grenzen geplaatst. Zelden zoekt men een overgang naar omringende gedeelten via grijsgradaties die de vorm kunnen vervagen. De nobelheid van de omtreklijn vindt men terug bij de antieke modellen; de realiteit kneedt men gewillig naar deze voorbeelden. Zo komt de lijnvoering objectief-analytisch over en doet ze een beroep op het verstand van de toeschouwer. Schaduwen worden vaak minimaal aangegeven of bestaan uit enkele zachte, evenwijdige arceringen. Lichte uitstrijken verwekken een bescheiden modelé waaraan de lichtaccenten met dekverf worden toegevoegd. Hoewel de tekening in de artistieke zienswijze een belangrijke plaats inneemt, heeft ze zelden een autonome rol. Het komt voor dat tekeningen als zelfstandig werk een rol spelen, maar deze blijft dan meestal beperkt tot het als geschenk dienen binnen de kennissenkring.

Onder invloed van de romantiek keren zich rond 1830 een aantal kunstenaars tegen dit classicistisch ideaal. Net zoals zowat overal elders in Europa gaat dit gepaard met een herwaardering van het eigen nationale verleden. Reeds in de jaren twintig werd door leraars als Willem Herreyens en Matthijs Van Bree van de Antwerpse academie gewezen op het belang van Rubens. Men vond bij hem een vrijheid van verfpobring en een kleurgevoel waar de aanhangers van het neoclassicisme alleen maar wantrouwig tegenover konden staan. Zijn tekeningen en olieverfschetsen getuigden van een even vrije werkwijze en zouden invloed uitoefenen op de generatie kunstenaars die de romantiek tot ontwikkeling brengen. In de schoot van de academie groeien op dat moment de leerlingen: Antoine Wiertz, Louis Gallait en Gustave Wappers. Antwerpen zal zich als de haard waar de romantiek aangewakkerd wordt, vrij snel positioneren tegenover Brussel waar de classicistische kunst triomfeert. Wappers zal uitgroeien tot één van de voornaamste voortstuwende van de romantiek; vanaf 1839 zal zijn invloed versterken via zijn directeursfunctie. Helaas zijn er van hem geen tekeningen bekend uit openbare collecties.

Louis Gallait (1810–1887)
Maria van Hongarije

Potlood en dekverf
 56,5 x 40,0 cm
 KMSKB, Brussel

Maria van Hongarije was regentes tijdens de periode van minderjarigheid van Keizer Karel. Het onaffe karakter van deze tekening werkt verleidend. Het grafische middendeel vormt een speelse verbinding tussen de hoogsels en verbreekt de plechtstatigheid. De sobere lijnen geven de vrouw iets gewoons, wat zorgt voor een toegankelijkheid en inleving.

Henri Leys (1815–1869)
Kerkgaand paar

Olieverfschets op paneel
 (met zichtbare ondertekening)
 60,0 x 35,0 cm
 KMSKB, Brussel

Ondanks een grote interesse voor het werk van Eugène Delacroix keert Leys zich snel af van de onstuimigheid van de romantiek. Zijn composities worden meer beheerst zodat een statisch karakter ontstaat. Deze olieverfschets geeft door de zichtbare ondertekening aan dat het grafische aspect van het schilderij sterk dwingend is. Figuren worden scherp omrand, wat niet aansluit bij de intenties van de puur romantische schilders. Het belang van Leys ligt dan ook vooral in de bescheidenheid het dagelijks leven voor te stellen, zij het dan wel gesitueerd in het verleden.

Antoine Wiertz (1806–1865)
Grieken en Trojanen
vechten om het lijk van
Patroklos

Pen in inkt op papier
35,0 x 48,5 cm
KMSKB, Brussel

De klare lijnen die tijdens het neoclassicisme een voorkeur genieten en een figuur duidelijk definiëren, zijn bij Wiertz uitgegroeid tot een kluwen van mensen. Van een gracieuze en nobele lijn is niet langer sprake: de compositie is een web geworden zonder duidelijke hiërarchie. Een passie tot overzichtelijke ordening ontbreekt. Arceringen of lichte uitstrijken om schaduw en volume te bekomen, zijn afwezig; summiere lijntjes geven een spieraanduiding. Voor de eerder kolossale lichamen inspireerde Wiertz zich op Michelangelo en Rubens.

De herontdekking van Rubens is er ter wille van zijn picturale en coloristische kwaliteiten. Met het picturale bedoelt men de ontbinding van de vaste plastische en lineaire vorm, het vervagen van de grenzen en de omtrekken. Hier reeds dringt zich een vergelijking op met het latere impressionisme. De vormentaal van de romantiek is erop gericht te beroeren en te treffen, kwaliteiten die in werken van Rubens eveneens terug te vinden zijn. Men wil daarbij niet inspelen op het intellect, wel op het gemoed, de verbeelding en stemming.

Wiertz

De Brusselse schilder Antoine Wiertz stelt in zijn geschriften dat de Vlaamse school niets meer is dan de school van Rubens. Hij analyseert diens werk geduldig en vergelijkt het met dat van de grootsten van de kunst. Het geheel van de kunst stelt hij voor als een gigantische piramide waarvan de basis wordt ingenomen door Phidias uit de Griekse klassieke periode, en de bekroning door Rubens wordt gevormd. Onmiddellijk in diens buurt vinden we Rafaël en Michelangelo terug. Hij stelt zichzelf niets minder tot doel dan het evenaren van Rubens en Michelangelo. Belangrijk blijft zijn constante verwijzing naar het klassieke ideaal dat hij wil volgen, maar dan niet via de weg die David had aangewezen, maar door dit ideaal te verzoenen met de erfenis van de barok.

In de pentekening 'Grieken en Trojanen vechten om het lijk van Patroklos' kiest hij voor een onderwerp uit de klassieke mythologie dat aanleiding geeft tot het beroeren van het gevoel. De droge omtreklijn gebruikt hij naar het voorbeeld van de Italianen; deze lijn verleent volgens hem een geloofwaardigheid aan de vorm.

Tegelijk streeft hij ernaar om de kwaliteiten die hij in Rubens' tekeningen bewondert, te verwezenlijken: energie, beweging, variatie en aandacht voor het pittoreske. Een compositie heeft voor hem tot doel de ogen te charmeren en te spreken tot de ziel. Dit gebeurt wanneer de lijnen een grandeur bezitten, wanneer er een beweging is in het geheel van de massa's, een perfectie in de vorming van de onderlinge groepen en de wanneer lijnen een harmonisch geheel vormen. Wiertz leest op een creatieve manier de werken van de grote meesters, maar weet toch niet op een gelijkaardige manier tot een compositie te komen die zowel dynamisch is als overzichtelijkheid biedt. Hij wekt door het overspoelen van de lijnen in de compositie een onstuimigheid en dynamiek die chaotisch aandoen. Vooraleer hij tot de feitelijke realisatie van een schilderij komt, maakt Wiertz vaak een groot aantal studies. Als men de evolutie van een dergelijke reeks bekijkt, valt het op dat meer structurering ontstaat wanneer hij het lijnenspel dat een lichaam vormt, modelleert. Het schaduwen van de lichamen zorgt voor een onderscheiding van de massa's zodat een visuele oriëntatie mogelijk wordt. In sommige tekeningen gaat het aanbrengen van licht- en donkertegenstellingen zo ver dat een volkomen atmosferisch geheel ontstaat waarbij de omtreklijnen opgeheven zijn.

Louis Gallait (1810–1887)
Troonsafstand van Karel V

Potlood
75,0 x 99,0 cm
KMSKB, Brussel

Hoewel Gallait zoals de romantische traditie het wil, één van de groten van het nationale verleden ten tonele voert, zoekt hij geen emotioneel effect in zijn tekening. Door de opbouw worden we als toeschouwer in de situatie geplaatst tussen de andere getuigen. Er wordt eerder beroep gedaan op onze kennis van de historische feiten, dan dat ons gevoel wordt aangeboord via picturale middelen. Deze schepping dient, gerealiseerd als schilderij, in een grote mate een heroïsch karakter te verkrijgen door de toevoeging van kleur en het gebruik van een buitensporig formaat.

**Nicaise De Keyser
(1813–1887)
Pieter de kluizenaar
predikt de kruistocht**

*Potlood op papier
15,9 x 12,3 cm
KMSK, Antwerpen*

In het Antwerps museum is Nicaise De Keyser met meer dan achthonderd tekeningen vertegenwoordigd, wat hem tot absolute koploper maakt binnen het geheel van de verzameling. Hoewel vele van zijn werken nauwkeurig zijn uitgewerkt, beschouwde hij ze niet als autonoom. Zijn kundigheid is ontegensprekelijk aanwezig, maar zorgde tevens voor zijn kwalijke reputatie als zou hij het academisme aankleven. De soepele lijnvoering in de studie voor 'Pieter de kluizenaar' staat dicht bij het romantisch ideaal. Hoe vaag ook, in elke lijn schuilt reeds leven. Met een zwierigheid plooit De Keyser lijnen tot een massa, waardoor onder andere de gesticulerende

Pieter de kluizenaar ontstaat. Met zijn potlood heeft hij argeloos het blad afgetast en hieruit zijn figuren gegroeid. De overredingskracht van de prediker loopt parallel met de aard van de tekenstijl zelf. Tijdens het creatieproces van zijn schilderijen gaat deze spontane geste onderweg meestal verloren.

**Wilhelm von Kaulbach
(1805–1874)**

De toren van Babel (1844)

*Potlood op papier
149,5 x 172,2 cm
KMSK, Antwerpen*

Aan het trappenhuis in het museum van Berlijn voltooid tussen 1847 en 1863 zes fresco's. Deze tekening is één van de ontwerpen die hij overbracht. Het geheel werd in die tijd omschreven als 'Ein Wald von Gestalten'. De structurering als een kring wordt verticaal doorbroken en bekroond met een toernige godheid. Hieronder troont Nimrod, de stichter van het Assyrische wereldrijk, aan wiens voeten na de Babylonische spraakverwarring de uitvaart

begint van de drie grote volkstammen. De tekening is secuur afgewerkt en moet niet alleen een volheid aan gedaanten suggereren maar vooral aan ideeën. Von Kaulbach wil 'Der Geist Gottes in der Geschichte' reveleren. Eerder zag de filosoof Hegel (1770–1831) de kunst als de tastbare verschijningsvorm van de 'idee'. De geest van de moderne kunst schijnt in Hegels ogen echter het stadium voorbij te zijn waarin deze nog het meest geschikte orgaan is om het Absolute te bevatten. De idealistische tekenstijl en de ambitie tot het plegen van monumentale kunst kennen veel navolging en sterven pas echt uit in de 20ste eeuw.

Tekening als voorstudie

De kloof tussen een eerste vormgeving van een onderwerp in een tekening en de uitwerking ervan in een schilderij kan soms groot zijn. De meeste tekeningen ondergaan vele veranderingen en lijken tot de belangrijkste fase van het creatieve proces te horen. Dit is de meest interessante fase om kennis te nemen van een kunstenaar en zijn zoektocht naar een voldragen compositie. De eerste aanzet kan soms heel summier zijn maar evengoed al aangeven waar het om gaat. Een voorbeeld hiervan is 'Pieter De Kluizenaar predikt de kruistocht' van Nicaise De Keyser, één der hoofdfiguren van de Belgische romantiek. Met verbonden lijnen weet deze kunstenaar de elementaire volumes op te bouwen zodat zonder veel modellering een plastisch effect verkregen wordt. De gehele geste van de prediking, menigte, kruis, voor- en achtergrond zit vervat in zwierige tekensporen. Deze spontaniteit zal

De Keyser in zijn schilderijen zelden evenaren. Hiermee staat hij niet alleen, want het gros van de romantische kunstwerken in België staat ver van de onstuimigheid die we bij Wiertz hebben aangetroffen. Velen interesseren zich weliswaar voor het werk van Rubens en tijdgenoot Delacroix, maar ontwikkelen zelf een gematigder vorm.

Voor sommige composities werden opvallend veel tekeningen gemaakt; deze variëren van schets tot afgewerkt geheel. Ondanks de hoge esthetische waarde van sommige uitgewerkte tekeningen werden deze zelden beschouwd als creaties die zelfstandig gepresenteerd konden worden. De tekening blijft ook bij Henry Leys de strenge basis vormen voor de verdere uitwerking van het schilderij. In het onvoltooide schilderij 'Kerkgaand paar' is de ondertekening duidelijk zichtbaar. Schilderkunstig gezien brengt de kunstenaar geen impulsieve correcties aan tegenover de onderliggende lijn die de verdere creatie in duidelijke banen dwingt. Net zoals bij de school van David is er eerst de lijn en dan pas de kleur.

Een goed voorbeeld van de gematigde romantiek vinden we in het werk van de Doornikse kunstenaar Louis Gallait. Voor zijn 'Troonsafstand van Karel V' maakt hij een hele reeks tekeningen waarin hij zijn compositie bevrucht en herschikt om tot een overtuigend effect te komen. Hierbij gaat hij ook op zoek naar historische geloofwaardigheid. Keizer Karel is de grootste vorst die onze gebieden heeft gekend, en staat zijn troon af aan zijn zoon Filips II. Een toen aanwezig Venetiaans ambassadeur schreef over deze gebeurtenis: 'De inwoners van de Lage Landen vrezen dat met zijne majesteit ook de veiligheid en de welvaart zullen wegtrekken, waarvan zij dankzij zijn gezag, zijn voorzichtigheid en zijn welwillendheid zo zeer genoten hebben.'

De gekozen situatie is zoals bij de meeste van dergelijke voorstellingen concreet, maar voor een gedegen uitwerking dient men zich voor een groot deel op teksten te baseren en deze te visualiseren. Dit verhalende deel vormt de inhoud; de aangewende middelen zijn hier ondergeschikt aan gemaakt. Om historische overtuiging te krijgen, bestonden als hulpmiddel handboeken met historische kostuums en bijhorende attributen. Van deze periode zijn er onnoemelijk veel tekeningen terug te vinden met variaties van kostuums waarvan sommige teruggingen op vroegere afbeeldingen, terwijl andere puur ontsproten waren aan de fantasie. Zo bezit het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen een uitgebreide collectie van kostuumstudies van Nicaise De Keyser. Bijzondere zorg ging eveneens naar de expressie van de verschillende figuren. Ook hier kon de kunstenaar zich behelpen met boeken die een overzicht gaven van emoties. De Franse kunstenaar Le Brun met zijn 'Méthode pour apprendre à dessiner les passions', in 1698 uitgebracht, gold nog steeds als een autoriteit op dat vlak.

Aan verschillende personen wijdt Gallait aparte zorgvuldige studies. Het 'Portret van Maria van Hongarije' is één van de mooiste voorbeelden. Bij deze studie valt de zorgvuldige interesse op voor licht en donker, het evenwicht en de totale harmonie. Inherent aan het karakter en de functie kan een ontwerp een gehele verandering ondergaan wanneer een figuur later gesitueerd wordt in het geheel van de compositie. In de volledige uitwerking van de troonsafstand worden figuren vooraan in het donker gedompeld en vormen ze een contrast met de centrale figuren. De achtergrond wordt vaag aangegeven zodat deze wazig uitdeint. Door deze licht-donkerwerking wordt een mooie dieptestructuur verkregen die het fries-karakter doorbreekt dat de meeste neoklassieke werken kenmerkt.

Monumentaliteit

Willem von Kaulbach gebruikt in zijn 'Toren van Babel. De verstrooiing der volkeren' een minder diffuus licht zodat de vormen strakker gedefinieerd worden. In deze grote tekening, een karton voor een muurschildering, lopen de contouren zelfs in de donkerste partijen niet in elkaar over; zij blijven steeds de ene figuur onderscheiden van de andere. Er vindt geen versmelting plaats die men als romantisch zou kunnen interpreteren. Von Kaulbach werkt met friezen boven elkaar maar verbreekt de statische werking door een cirkelvormige beweging te beschrijven. Er is een duidelijke hiërarchie tussen voor en achter; belangrijk en niet belangrijk. Dergelijke kartons voor muurschilderingen werden in de 19de eeuw apart tentoongesteld en nauwkeurig afgewerkt. Vele kunstenaars koesterden de ambitie om hun werk op monumentale wijze te realiseren. De muurschildering werd op die manier een middel om stichtende ideeën over te brengen, en werd zelfs gesteund van overheidswege. Von Kaulbach wilde met zijn zes fresco's voor het trappenhuis van het Berlijnse museum de belangrijke gebeurtenissen van de menselijke geschiedenis vastleggen. Aldus wilde hij 'Der Geist Gottes in der Geschichte' schilderkunstig aanwezig stellen.

De filosoof Hegel zag de kunst als de tastbare verschijningsvorm van de 'idee'. Hij betwijfelde evenwel of de kunst van zijn tijd nog in staat zou zijn om het 'Absolute' weer te geven. Het willen incarneren van hogere waarden is een ambitie die Nazareners, waartoe von Kaulbach behoorde, prerafaëlieten en symbolisten met elkaar zullen delen. Vaak zal daarbij blijken dat het neoclassicistische ideaal, met een eerder lineaire behandeling, geherwaardeerd wordt.

Het realisme

De Franse kunstenaar Gustave Courbet is de grote promotor van het realisme in de kunst. Niet alleen door het exposeren van zijn werk oefende hij een grote invloed uit, doch evenzeer door zijn lezingen en geschriften die zijn bedoelingen verduidelijkten. Ook in België was hij regelmatig te gast. Hij kende er een grote aanhang onder de kunstenaars die in 1868 de 'Société libre des beaux-arts' oprichtten met als doel het realisme te verdedigen. Met realisme in de 19de eeuw bedoelen we uiteraard iets meer dan de natuurgetrouwheid in algemene zin, zoals we die kunnen aantreffen in alle stijperiodes. In deze context wordt verwezen naar de historische periode van het realisme die aanvangt rond 1848, het jaar van de grote revoluties. Wat Courbet en zijn volgelingen voorstonden, was een radicale negatie van elke vorm van idealisering ten voordele van een objectieve weergave van het uitzicht van eigen tijd en milieu. Deze visie zou de kunst tot het einde van de eeuw blijven bepalen en nog nawerken in de twintigste eeuw, bijvoorbeeld in het expressionisme waar het thema van de boer en het landleven vaak aanleiding geeft tot bijzonder realistische voorstellingen. De realisten kiezen resoluut voor onderwerpen die als typisch worden ervaren voor de eigen tijd, en ze stellen de problemen van hun tijd aan de orde. Ze richten zich op datgene wat een actuele waarde heeft, en vluchten niet meer in de tijden van weleer: Zowel neoclassicisme als romantiek inspireerden zich op vroegere historische perioden. Hierin werd de mens geïdealiseerd en werden ons hoogstaande morele gedachten voorgehouden. Door een onderwerp te projecteren in het verleden, kan tegelijk een maatschappelijk model worden overgenomen en een oude wereld opnieuw in het leven geroepen. Het beste hieruit werd bewaard, weer voortgezet en gelegitimeerd. De visie van de realisten is hier compleet tegengesteld aan: zij kiezen eigentijdse onderwerpen die niet altijd de meest vleiende en fraaie omstandigheden weergeven.

Nochtans zijn de realisten niet steeds vrij van moraliserende bepalingen. De Franse criticus Castagnary laat zich zelfs op een bepaald moment in een tekst ontvallen dat het realisme 'de arbeid moet verheerlijken en de luiheid aan de kaak stellen'. Bijkbaar is de stroming toch niet geheel gespeend van edele motieven. Een aantal kunstenaars zal figuren uit de lagere sociale klasse voorstellen als welgevormde, antieke atleten, getooid met de attributen van hun arbeid. De sociaal-realistische kunst van de 20ste eeuw onder totalitaire regimes zal gretig naar deze voorbeelden terugrijpen. Niet alleen lichamelijke idealisering maar ook de gekozen formaten kunnen leiden tot de verheerlijking van de gewone mens. Plots verkrijgt deze door zijn immense aanwezigheid op monumentale schilderijen de status van vroegere hoogwaardigheidsbekleders. Sommige werken van Constantin Meunier vertonen de neiging toe te geven aan deze heroïserende tendens. Lichamen zijn dan gevormd tot gespierde massa's waaruit trots en fierheid

spreekt. Meunier beschikt echter over te grote talenten om zijn kunst daartoe verengd te zien. In de houtskooltekening 'Het bouwland' kiest hij voor een verrassend gezichtspunt zodat de hoek van het blad compositorisch opgenomen wordt en spanning geeft aan de oriëntatie van de figuren. Net als veel andere kunstenaars komt hij waarschijnlijk tot de formulering van een dergelijke ordening onder invloed van de Japanse prenten. In deze opstelling worden de boeren door een zware interne arcering monolieten binnen het landschap. Meunier gaat op zoek naar zuivere volumes, gepaard met een grote zin voor plasticiteit. Er is zo goed als geen context aangegeven zodat de twee ploegende boeren de hele compositie dragen. Zijdellings wordt dit ritme overgenomen door de schuine riek. Dergelijke tekeningen waren voor Meunier een basisstructuur die zowel kon leiden tot een vertaling in een schilderij, een reliëf of een sculptuur. De tekening geldt hier als schakel tussen de verschillende media. Hierdoor wordt ze niet gereduceerd tot louter middel. 'Het bouwland' werd als zelfstandig kunstwerk gepresenteerd en diende als illustratie voor 'Le Mort' van Camille Lemonnier, de Belgische tegenhanger van Emile Zola.

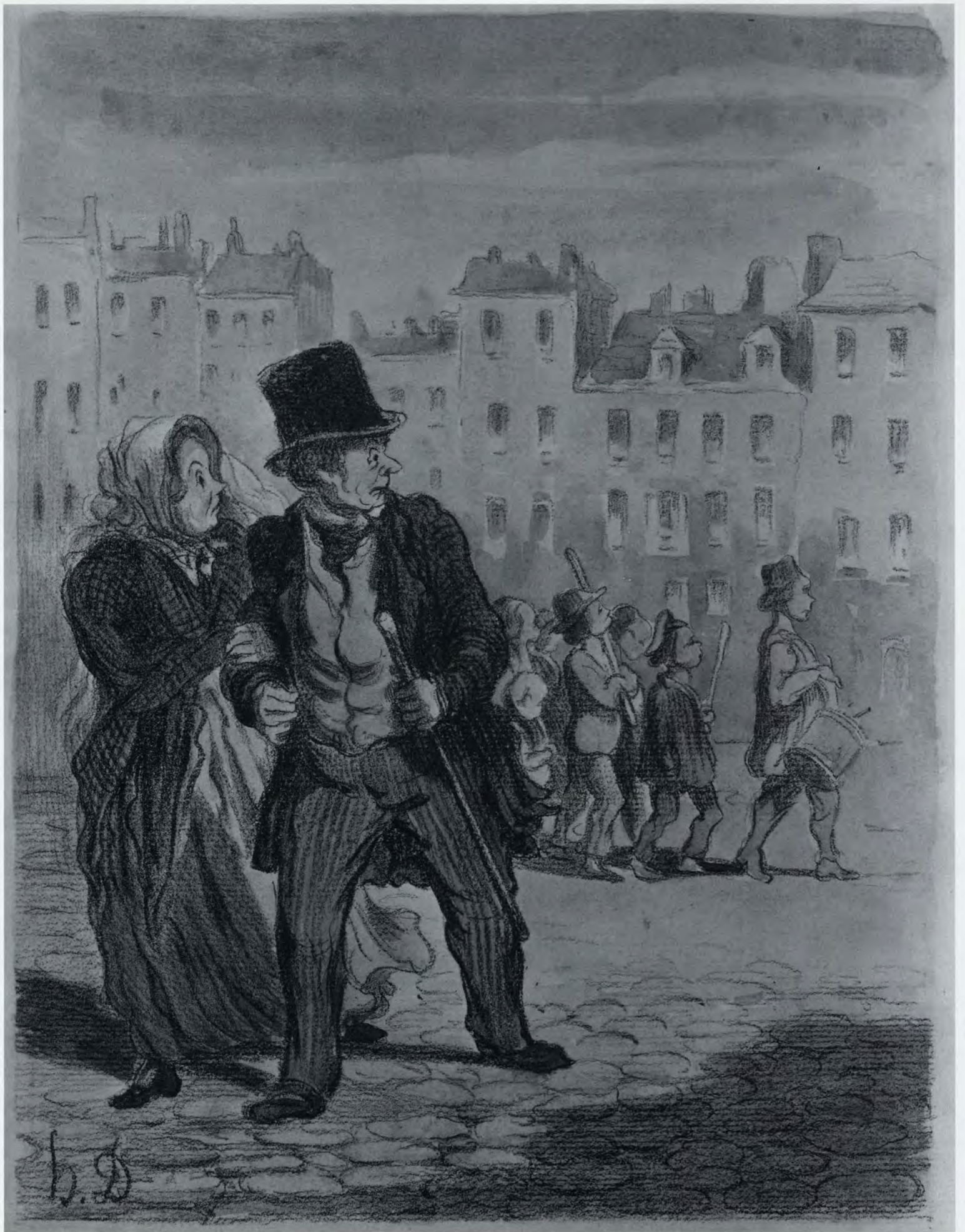
Picturaal realisme

De klassieke kunst maakte gebruik van een overzichtelijke structuur om een verheven boodschap te presenteren. Dit ideaal werd door de realisten afgebouwd door in een compositie nog nauwelijks onderscheid te maken tussen het belangrijke en het triviale. Bij 'De zwervers' van Henry De Groux krijgt men niet de indruk dat deze sierlijk ondergebracht zijn in een duidelijke geometrische vorm die hoofd- van bijzaak moet scheiden. De honden, de apen, het schaarse huishoudelijke alaam, de gehele omgeving krijgt evenveel aandacht toegemeten als de figuren zelf. De klassieke hiërarchie verval; elk apart element krijgt een evenwaardige picturale behandeling. Op die manier vermijdt de kunstenaar de creatie van een geordende structuur die als vorm equivalent is met de schoonheid van een gedachte. In deze compositie staan de beeldende middelen niet volledig ten dienste van de eventuele boodschap. Het onafgewerkte karakter versterkt het belang dat aan de picturale middelen is toegekend. Het beklemtoneel van deze middelen kunnen we onder de noemer 'picturaal realisme' onderbrengen. Men toont in het kunstwerk het mechanisme van de creatie zelf; het ontstaansproces wordt als het ware zichtbaar gemaakt, transparant. De manier waarop het materiaal op de drager is aangebracht, wordt niet langer verdoezeld of weggepolijst; men toont hoe het werk tot stand is gekomen. Hierdoor ontstaat er een zekere spanning tussen het belang van de gepresenteerde boodschap en de materiële vorm die aan de boodschap gestalte geeft. Naarmate de kunst verder evolueert, zal de materiële vorm steeds meer betekenis opsloppen, wat ten slotte zal leiden tot een totale overheersing van de inhoud door de vorm. Men spreekt in dat

Honoré Daumier (1808-1879)

De alarmisten en de gealarmeerden (1848)
Zwart krijt, aquarel en vernis
(kledingstukken) op papier
30,8 x 24,7 cm
KMSKB, Brussel

Van deze tekening bestaat een identieke litho die op 10 april 1848 verscheen in het politieke blad 'Le Charivari'. Wanneer een prent succesvol bleek, werd ze bijgedrukt. Misschien ontstond daaruit de nood aan een tastbaar origineel (eigenlijk is dit de tekening op de lithosteen) en realiseerde men daarom een kopie naar de prent. Op zichzelf is Daumiers tekenkunst uiterst eenvoudig maar daarom niet minder groots. Met een breed publiek voor ogen stelt hij gemakkelijk te begrijpen situaties voor; hierbij zuinig omspringend met middelen. Gezichten typeert hij met enkele vlotte lijnen en hij richt zich op een overtuigend gebaar, een herkenbare houding of gemoedsgesteldheid. Weinig aandacht wordt opgevraagd door de minimale uitwerking van details. Deze directe en vlotte werkwijze is noodzakelijk om de actualiteit snel te kunnen becommentariëren, een tendens die moet ondergebracht worden bij het zich ontluikende realisme. Daumier stelt echter geen fundamenteel picturale problemen in zijn karikaturen, wel inhoudelijke. (De tekst bij de prent: 'Où peut aller cette bande d'hommes armés!... rentrons, ma femme, c'est effrayant!' Kort daarvoor diende de Burgerkoning Louis-Philippe afstand te doen van de troon en later werd zijn paleis geplunderd.)

**Edward Burne-Jones
(1833–1898)**
Figuurstudie
Zwart krijt
107,0 x 61,0 cm
KMSK, Antwerpen

Fernand Khnopff was bevriend met Burne-Jones en beiden wisselden tekeningen uit. Het werk van Burne-Jones situeert zich eveneens binnen een idealiserende tendens. Deze studie werd gemaakt als voor-

bereiding van het schilderij 'De wagen der liefde'. Het gezicht is schetsmatig uitgewerkt zodat het niet veel aandacht vraagt, het lichaam is met dichte arceringen bewerkt zodat modellering ontstaat. Alle aandacht wordt opgeslorpt door de krachtig aangegeven contouren. Door hier een bres in te slaan, ontstaat een mooi evenwicht tussen de openheid aan de onderzijde en de gecondenseerdheid naar boven toe.

verband van de breuk tussen vorm en inhoud. In de kunstevolutie heeft het realisme een belangrijke rol gespeeld doordat de plastische middelen er voor het eerst een autonome betekenis kregen. De Amerikaanse kunstkriticus Clement Greenberg laat de moderne kunst zelfs aanvangen met het 19de-eeuwse realisme.

Met de ontwikkeling van het realisme geraakt de kunst geleidelijk in een marginale positie. Frequenter komt het voor dat realistische werken op de salons geweigerd worden. Steeds meer begint de vooruitstrevende kunst zich af te spelen buiten de officieel erkende artistieke milieus. Vanaf 1863 ontstaat een zekere erkenning door het ontstaan van de salons der geweigerden. Hoewel bepaalde realisten sociaal geëngageerd waren, is het realisme als geheel niet gericht tegen de gevestigde maatschappelijke orde, maar veeleer tegen de gevestigde artistieke orde, opgelegd binnen het academisch systeem. Kunstenaars die zich echter blijven richten op de traditionele esthetische normen, zijn nu door het verloop van de tijd volledig van hun toenmalig belang beroofd. Tekenend daarvoor is de inflatie die de befaamde 'Prix de Rome' ondergaat. Deze prijs richt zich tot jonge kunstenaars en schenkt de laureaat een beurs die hem toelaat gedurende vier jaar verder te studeren in Italië. De wedstrijd was steeds academisch georiënteerd maar zal op den duur ver verwijderd staan van de manier waarop de kunst zich in vooruitstrevende middens ontwikkelt. De ruggegraat van het artistieke systeem blijft bepaald door de studie van het naakt. Het is de criticus Kenneth Clark die een duidelijk onderscheid maakte tussen wat hij aanduidde als 'The Naked and the Nude'. De eerste term verwijst eerder naar een beschamende ontbloting, iemand die ontdaan is van kledij, terwijl het 'Nude' een ideale kunstvorm is. Voorstellingen van baadsters werden dikwijls aangewend als alibi om een naakt te kunnen voorstellen. Deze dienden dan volgens een strikt gracieuze leer te worden voorgesteld. Wanneer Courbet baadsters voorstelde, vormden ze een aanfluiting van deze opgelegde norm. Napoleon III stelt zelfs 'dat men geen baadsters voorstelt zoals Courbet dat doet, met billen die als enorme vlezige globes uitdijen van onder een brede stierennek van een rug'.

In Engeland zal zich gelijktijdig met het realisme de groep van prerafaëlieten ontwikkelen. Edward Burne-Jones zal hierbij aansluiten. Ook het werk van de prerafaëlieten vertoont vele realistische trekken. Het naakt in de studie van Burne-Jones vertoont geen breuk tegenover de traditie zoals ze bij Courbet tot uiting komt. Bij Burne-Jones dient gewezen te worden op het feit dat de vrouw niet langer passief wordt voorgesteld, maar een handeling onderneemt. Op de tekening blijft ze nog volkomen geïsoleerd, bij verdere invulling van de compositie zal ze een kar voorttrekken en de belichaming worden van een actieve vrouw. Burne-Jones zoekt in deze actie geen vernederende rauwheid op maar blijft verleid door de sierlijkheid die de lijnen van het lichaam kunnen teweegbrengen.

Félicien Rops (1833–1898)

De scheldpartij (1877)

Aquarel op papier

74,0 x 53,0 cm

KMSKB, Brussel

De trapleuningen in deze compositie worden voorbij de randen van het blad gesuggereerd; de ruimte loopt door waar de toeschouwer zich bevindt. Zo lijkt het alsof de gebeurtenissen zich onmiddellijk voor onze ogen afspelen. Ondanks de verwijdering tussen beide dames, blijft de trap het element dat hen verbindt. De sporen van het krakeel zijn terug te vinden in de gescheurde mouw van de ene en de gespleten waaier van de andere vrouw. Deze aquarel beschouwde Rops als het beste wat hij tot dan toe gerealiseerd had. Er bestaat nog een gelijkaardige, kleinere versie van. Rops realiseerde een enorm aantal tekeningen die hij verspreid wou zien. Daarom zou hij veelvuldig gebruik maken van de gravure als reproductie- en verspreidingsmiddel. Dit wijst op het belang dat hij aan zijn werken op papier hecht.

Invloed van de fotografie

In de gehele kunstgeschiedenis komt men op verschillende manieren tot een 'werkelijkheidseffect'. In de 19de eeuw zal de opkomst van de fotografie een belangrijke rol gaan spelen in de voorstellingswijze van de realiteit. De aanhangers van het neoclassicisme Jean-Auguste-Dominique Ingres zei dat 'de fotografie bewonderenswaardig is... maar dat moet je niet hardop zeggen'. Delacroix was één van de eerste belangrijke kunstenaars die openlijk durfde toegeven dat de fotografie hem inspireerde. Toen in 1862 een groep Franse kunstenaars een petitie tekenden tegen het aanvaarden van de fotografie als kunstuiting, weigerde Delacroix zijn medewerking. De evolutie binnen de fotografie maakte het op den duur mogelijk om gefotografeerde modellen te kiezen uit een catalogus. Deze modellen poseerden in houdingen die overeenkwamen met de toen heersende artistieke idealen van de kunstacademies. Naarmate ook de fotografische apparatuur vereenvoudigde, gingen meer schilders ertoe over om zelf de foto's te maken die ze

later voor hun werk gebruikten. Dit hoefde daarom niet te betekenen dat deze foto's slaafs werden gekopieerd, hoewel dit bij mindere talenten ongetwijfeld moet voorgevallen zijn. Het is niet zo dat het nieuwe medium fotografie alleen door de achterhoede van de kunstenaars werd aangewend. Onder andere bij Ensor en Khnopff kan de foto een visueel vertrekpunt zijn, eerder een technisch hulpmiddel zoals een schets waarvan men gebruik kan maken. Opvallend is dat in de vroegste foto's vooral de picturaliteit tot uiting komt die ook in romantiek en impressionisme teruggevonden worden.

Het belang van de fotografie zit vooral in de andere manier waarop de camera de realiteit registreert en weergeeft. Foto's openbaren de werkelijkheid op een manier die niet eerder was waargenomen. In 1878 slaagde Edward Muybridge erin de bewegingsfasen van een galopperend paard vast te leggen. De manier waarop men deze beweging tekenend en schilderend had weergegeven, bleek niet overeen te stemmen met de fotografische reeks. Het menselijk oog stond vanaf dat

Constantin Meunier
(1831-1905)
Het Bouwland
(ca. 1881-1886)
Houtskool op papier
34,0 x 45,8 cm
KMSKB, Brussel

Net als in 'Treurende moeder' van George Minne, is de aanduiding van de omgeving in deze tekening minimaal. De tekening krijgt reliëf door de arceringen en vormt een sterke, plastische massa. Wanneer Meunier terug gaat beeldhouwen, zal er tussen sommige media waarmee hij speelt, een merkwaardige continuïteit ontstaan. Tekeningen, schilderijen, reliëfs en beelden zullen gedurende enkele jaren complementaire werkvormen worden. Van het ene medium zal hij naar het andere overgaan.

moment niet meer garant voor een absolute waarneming. Blijkbaar registreert het oog op een subjectieve manier; wat het eind zal betekenen van de mythe van het onschuldig registrerende oog. Men zal geen geloofwaardige beelden meer kunnen creëren wanneer die tegengesproken worden door wat de camera laat zien.

Félicien Rops stelt in de aquarel 'De scheldpartij' een specifiek moment voor in een eigentijdse omgeving net zoals een camera dat zou kunnen registreren. Door de afgewerktheid van zijn aquarel weet hij een geloofwaardige indruk op te wekken. Negen jaar nadat de aquarel verkocht werd aan de advocaat Edmond Picard, deelt hij hem echter mee dat de voorstelling hem als gedemodeerd overkomt, zelfs een groteske indruk maakt. In feite wijst hij hier op een nadeel van het geënt-zijn op de eigen tijd, namelijk dat na verloop van tijd de klederdracht, haarkapsels en toebehoren als uit de tijd worden ervaren. Hij vertrouwt Picard vervolgens toe dat het daarom ook tijd vraagt eer iets geschiedenis wordt. Maar de intrinsieke kunstkwiteiten komen zo duidelijker aan het licht. Hij doelt hiermee duidelijk op de artistieke waarde die elke tijdelijkheid dient te overstijgen.

Honoré Daumier zal op een nog andere manier inspelen op de actualiteit van zijn tijd. De mogelijkheid dat de karikatuur als volwaardig artistiek wordt gezien, past in het kader van de academische ondergraving. Wil men de gebeurtenissen op de voet kunnen volgen, dan dient men een vlotte tekenstijl te ontwikkelen. De overdrijving van de vormen wordt aanvaard omdat men er zich bewust van is dat het hier slechts een commentaar op de realiteit betreft. Daumier genoot waardering binnen de artistieke avant-garde en kunstenaars die op zoek gaan naar de kracht van de synthetische lijn zullen in hem een zielsverwant vinden. Maar ook een ruimer publiek wist zijn realisaties te waarderen, voornamelijk omdat men er de dingen van de eigen tijd in herkende en niet noodzakelijk terwille van de plastische kwaliteiten.

Het artistieke aspect van de tekening kreeg in ruime zin nog steeds niet de volle erkenning en Daumier bleef daarom de hoop koesteren zich ooit te manifesteren als schilder. Als rastekenaar leefde hij van zijn tekenkunst en onderhield er niet alleen zichzelf, maar ook zijn ganse familie mee. Op het moment dat hij probeerde te overleven als schilder, liep dit uit op een financieel deficit.

Pleinairisme

In de hoger geschetste verschuivingen waarin de plastische middelen van het kunstwerk vanaf het realisme steeds meer aan autonomie winnen, speelde de landschapschilderkunst een voorname rol. Weerom zullen vanuit Frankrijk een aantal impulsen de kunst bepalen wanneer zich rond het midden van de 19de eeuw een aantal kunstenaars vestigen in Barbizon. De gebroeders Xavier en Cesar De Cock zullen zich hier enige tijd bij aansluiten en terug in Vlaanderen in dezelfde geest verder schilderen. De kunstenaars van Barbizon zoeken de natuur en het natuurlijk licht op. Zij zullen het weergeven van de natuur als een volwaardige kunstvorm beoefenen. Vanuit klassiek standpunt stond de weergave van het landschap helemaal onderaan in de hiërarchie. Het historische landschap waarin de natuur veredeld werd en waarin zich een historisch tafereel afspeelde, werd nog enigszins getolereerd. Het louter observeren van de natuur; het zuiver verbeelden van het zintuiglijk genot, stond het laagst aangeschreven, ver beneden elke intellectuele ambitie.

De Belgische kunstenaar Hippolyte Boulenger zal een aantal kunstenaars aan zich weten te binden die gekend zullen worden als de 'School van Tervuren'. De belangrijkste van de groep zijn Henri Van der Hecht, Jules Montigny, Alphonse Asselberghs en Joseph-Théodoor Coosemans.

Eens men voor observatie daadwerkelijk het atelier met egale lichtverspreiding verlaat, zal de werking van het zonlicht de waarneming en weergave fel gaan beïnvloeden. In de schilderkunst zal dit leiden tot een helder koloriet. Het maken van schetsen in de natuur kwam al veel vroeger voor, maar leidde daarom niet tot grote verschuivingen in de grammatica van de tekentaal zelf. Eventuele vrijheden die men zich veroorloofde in schetsen, zijn, voordat het pleinairisme bestond, zelden terug te vinden in de uiteindelijke schilderijen. De beoefening van de plein air zal van grote invloed zijn op de impressionisten. Wanneer één van de belangrijke realisten, Léon Lhermitte, een 'Werkplaats in een begijnhof' tekent, blijkt hieruit dat er al een grote interesse bestaat voor de manier waarop het licht op de vormen inspeelt. Deze tekening is waarschijnlijk een 'memory drawing', een tekening uit het geheugen. De manier waarop Lhermitte het licht heeft verspreid binnen de ruimte, alsook de keuze van het onderwerp verwijzen al naar de interesse van iemand als Xavier Mellery. Het licht zal vanaf nu op verschillende wijzen het kunstwerk bepalen.

Henry De Groux (1866–1930)

De zwervers (1889)

Zwart en kleurkrijt, Oost-Indische inkt en gouache op papier (op karton)

87,3 x 72,5 cm

KMSKB, Brussel

De zwervers bevinden zich weliswaar centraal in dit werk, maar de andere beeldelementen krijgen evenveel aandacht. Zo deint de compositie in verschillende richtingen uit en creëert De Groux een intelligente wanorde. Op de kar ziet men een draaiorgel en op de voorgrond een viool, waardoor duidelijk wordt dat het hier straatartiesten betreft. De honden en de apen zijn afgerichte dieren die helpen bij de broodwinning; het gezin lijkt geen hogere status te bekleden dan de dieren. Een aantal elementen zijn onduidelijk, alhoewel persoonlijke invullingen zich snel opdringen. Op de kar zit een uil naast een lamp, in de telefoondraden hangt een kapotte windvlieger; kapotgeslagen dromen of een symbool van thuisloosheid, ontheemding? Opvallend is de manifeste aanwezigheid van de telefoonpaal, een teken van de vooruitgang die er blijkbaar niet voor iedereen is.

Léon Lhermitte (1844–1925)

Werkplaats in een begijnhof

Houtskool op papier

48,3 x 64,8 cm

MSK, Gent

Net zoals Rodin het later zal doen, volgt Lhermitte les bij Horace Lecoq de Boisbandran. Deze tekenleraar verplichtte zijn leerlingen ertoe geheugen-tekeningen te maken. Men observeerde daarbij gedurende enige tijd een bepaald model of een situatie; pas later realiseerde men de tekening. Hiermee poogde men los te komen van het slaafse imitatiewerk volgens welbepaalde regels. De bedoeling was een constructie te realiseren die daarom niet exact de realiteit weergaf, maar die vooral tekenkundig geloofwaardig was. De tekening is eerder synthetisch van karakter; maar in de mate dat de ruwere houtskool dit toelaat, heeft Lhermitte aandacht voor details.

Hippolyte Boulenger (1837–1874)

Ottignies

Potlood op papier

29,4 x 23,0 cm

MSK, Gent

In navolging van de School van Barbizon fungeert de natuur als een waardig onderwerp bij Boulenger. Vrijelijk vertrouwt hij zijn zintuiglijke indrukken aan het papier toe. Het scherp van zijn potlood veroorzaakt intense en fijne lijnen, de zijkant geeft wollige bredere lijnen af. Soms breekt de kunstenaar een lijn of hanteert korte, vlotte trekjes. De natuur reveleert zich in al zijn gevoeligheid, zonder overweldiging na te streven.

De waarde van licht

Guillaume Vogels
(1836–1896)

De nacht (circa 1884)
Conté, Oost-Indische inkt en
gouache op papier
45,5 x 29,0 cm
MSK Doornik

Net zoals Ensor en Spilliaert weet Guillaume Vogels op een speelse manier zijn papier dusdanig te bewerken dat een schildering ontstaat. In 'De Nacht' maakt hij nergens expliciet gebruik van omtreklijnen, zodat de tegenstelling tussen binnen en buiten vervaagt. Hoe

sparzaam het licht, toch weet het door te dringen in de compacte structuren waarvan de massiviteit wordt aangetast. Door de arceringen verschillend te oriënteren, ontstaat een dynamisch oppervlak. Een fel lichtpunt, verkregen door toevoeging van witte gouache, weerkaatst in de omgeving en vormt het silhouet op de voorgrond. Vogels' materiële interesse komt eveneens tot uiting in het bekraste oppervlak.

De kunstenaars die het laatste kwart van de 19de eeuw kunstzinnig bepalen, zijn allen leenplichtig aan de vernieuwingen van het impressionisme. Zij beoefenen deze stijl zelf, leren er op een andere manier door kijken of zullen ertegen reageren. Ook in België gaat het om een periode van artistieke gecondenseerdheid, in een voorname mate belichaamd in de kunstvereniging 'Les XX' (De twintig). De groep bestond van 1883 tot 1893 en werd gevormd door onafhankelijke kunstenaars zonder programma of manifest, waarmee de heterogeniteit al is aangegeven. Op elke tentoonstelling werden kunstenaars uitgenodigd die voor de nodige confrontaties zorgden om de dynamiek te verzekeren. Zij vormden een echte artistieke voorhoede en duiden de wegen aan die in de 20ste eeuw verder uitgewerkt zouden worden.

Hier situeert zich de werkelijke doorbraak van de tekening als autonoom esthetisch gegeven. Verschillende kunstenaars presenteren nadrukkelijk tekeningen die voortaan de status hebben van een schilderij. Deze opwaardering van de tekening kan niet los gezien worden van het impressionisme zelf. De term impressionisme wordt nochtans automatisch geassocieerd met de schilderkunst. Wanneer we de rollen even omdraaien en vertrekken vanuit het standpunt van de tekening, zouden we kunnen stellen dat de schilderkunst met het impressionisme de spontane status heeft verkregen van de schets. De schets is immers bij uitstek geschikt om de speling van het licht op een oppervlak weer te geven. Zo lijkt de schilderkunst nu eerder aan te leunen bij de tekening, schets en impressionistisch schilderij lopen in elkaar over:

Men wil de subtiele waarden van licht en atmosfeer overbrengen en als gevolg daarvan vervaagt de vormgevende contour. Een nauwkeurige definiëring van de vorm verdwijnt ten voordele van onscherpte. Door de directe waarneming verdrijft men de traditionele stilering. Dit leidt tot een fragmentering van de lijn, arceringen, discontinue streepjes en soms tot het gebruik van vlekken. Het heldere licht dat men opzoekt, knaagt aan de soliditeit van de volumes zodat een vormverlies ontstaat. Lichtreflecties worden vertaald in gradaties en toonwaarden. Er ontstaat een nieuwe zienswijze wat de verhouding tussen licht, schaduw en reflectie betreft. Het dominerende onderwerp is het optisch spel van het licht. Om het even wat wordt aangegrepen om dit uit te beelden. Scherp en onscherp zijn kwalificaties die men bij de beoordeling van foto's eveneens aantreft. Dit maakt het meer vanzelfsprekend dat de eerste tentoonstelling van de impressionisten plaatsvond bij de fotograaf Nadar. De onzuiverheid van het beeld wordt vanaf nu ervaren als een kwaliteit. De exacte informatie van de realiteit vermindert; de picturale informatie wordt echter duidelijker aanwezig gesteld.

James Ensor (1860–1949)

Van Iseghemlaan te

Oostende

Schrijvende figuur

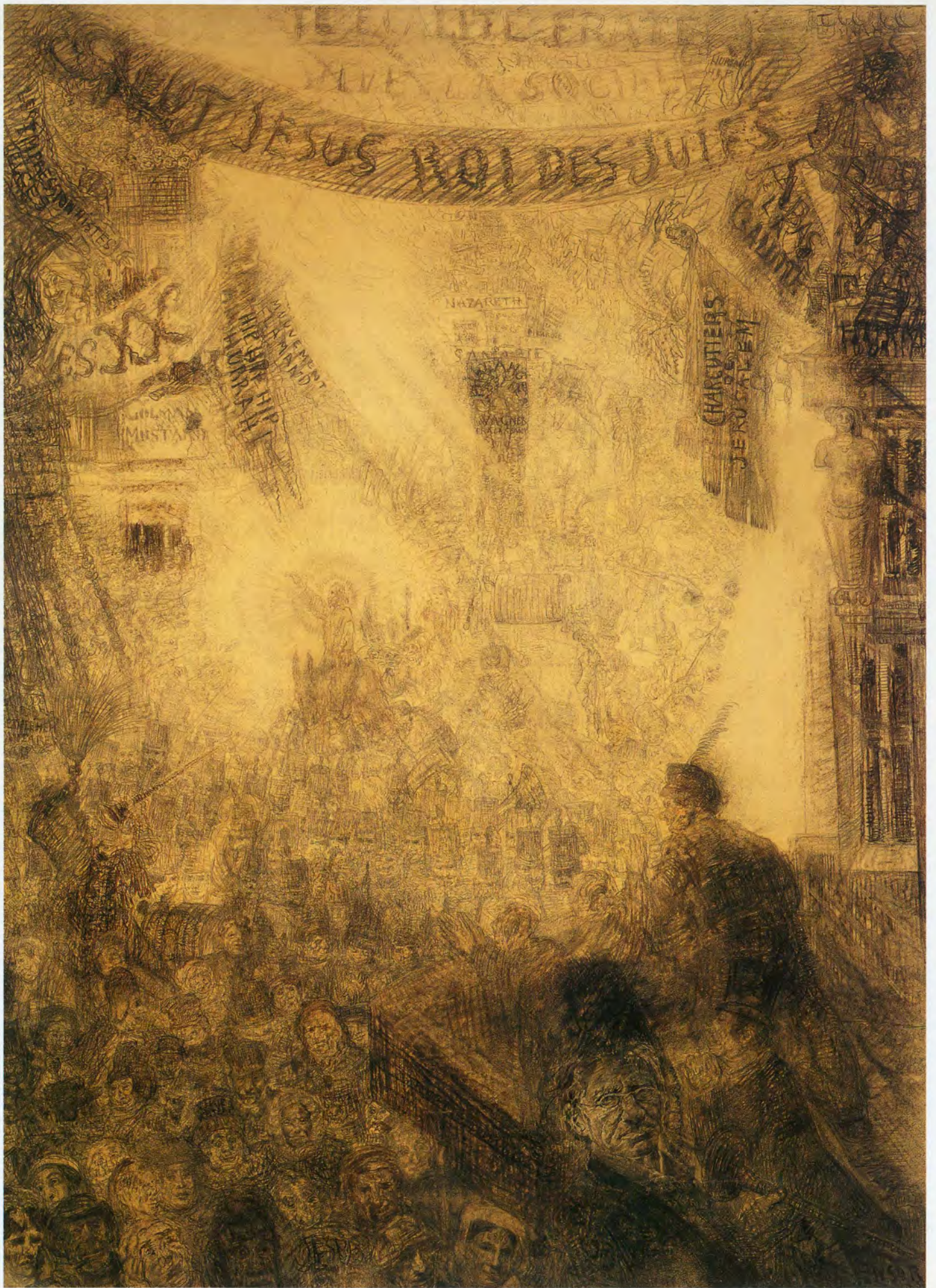
Zwart krijt op papier

22,0 x 17,5 cm

MSK, Oostende

Een tekening uit de fase waarin alles wat Ensors blik kruist, een onderwerp kan zijn. Twee verschillende beelden vloeien in elkaar over: het zicht vanuit zijn zolderkamer en een schrijvende figuur. De schrijver is aangegeven met een droge lijn en de schuine arceringen lijken niet in relatie te staan met de figuur zelf. De laan krijgt vorm door de waarde der tonen die hij waarneemt, de gearticuleerde lijn is van secundaire betekenis geworden. Ensor ziet een vorm niet meer als gevat in een contour: vertrekkend vanuit het centrum van de dingen verkrijgt een vorm zijn eigen begrenzing.

James Ensor (1860–1949)
De intrede van Christus in
Jeruzalem (1885)

*Conté-potlood, potlood, bruin en
zwart krijt, collage*
206,0 x 150,3 cm
MSK, Gent

Op de keerzijde van dit werk krijgen we een uitgebreider titel te lezen: 'Les auréoles du Christ ou les sensibilités de la lumière. La vie est rayonnante: L'entrée à Jérusalem'. De tekening is een onderdeel van een reeks van zes werken en vormt een hoogtepunt in de evolutie van de kunstenaar. De gevoeligheden van het licht worden beschreven, maar Ensor overstijgt de louter optische interesse van het impressionisme. Zijn individuele problematiek en zielenleven vormen de kern van 'De intrede'. In een haat-liefdeverhouding ten opzichte van de massa identificeert hij zich met Christus, die evenals hij onbegrepen was in diens eigen tijd. Een deel van het ideeën-goed omtrent Christus ontleende hij aan de geschriften van Emile Littré. Getekend naar een foto integreert hij het gezicht van deze schrijver-politicus als een collage op de voorgrond.

Léon Frederic (1856–1940)
Het morgentoilet (1904)

Houtskool op papier
79,6 x 60,3 cm
MSK, Gent

De charme van dit werk zit vooral in de zachtheid waarmee het licht verspreid wordt. De invallende klaarte geeft het profiel aan van zowel moeder als kind, terwijl de geworpen schaduwen een inniger binding bewerkstelligen tussen beiden. Het licht heeft een plechtig karakter zodat een dagelijks ritueel een sacrale wijding krijgt.

Albert Baertsoen (1866–1922)
Ponte San Francesco te
Venetië

Houtskool op papier
54,2 x 69,6 cm
MSK, Gent

Een pretentieloos sfeerbeeld dat Baertsoen met houtskool realiseerde in Venetië. De tijd heeft de contrasten in de tekening verzacht. De tegenstelling tussen de reflectie op de waterpartij (het leeg gelaten deel op het papier) en de donkerste tonen is getemperd door het lichtelijk vergelen van de drager. In de hoeken zijn nog kleine perforaties te zien die dienden om het blad op te houden tijdens het tekenen.

Jakob Smits (1855–1928)
Lezende vrouw (Malvina)

Zwart krijt op papier
 31,5 x 24,4 cm
 KMSK, Antwerpen

Jakob Smits was een verslaafd tekenaar die duizenden bladen realiseerde. Zoals dat ook voor het geheel van zijn werk geldt, onderscheidt deze voorstelling zich van genrefaferelen door Smits' niet aflatende zoektocht naar de mogelijkheden van het medium. De opvallende hand die er als een paradox tekenkundig nauwelijks is, krijgt vooral vorm door de begrenzing van het licht. De papieren drager wordt op de plaats zelf een lichtbron, een omkering zou je kunnen stellen van de schaduwpartijen die evolueren tot diepzwart. Zonder krachtpatserij weet Smits in picturale zin een dramatisch geheel te verkrijgen door genuanceerde en onderscheiden lichtwaarden.

Ensor

James Ensor is wat het tekenen betreft in deze periode niet minder dan een gigant. Aan de academie heeft men dit zo niet begrepen. Zijn overtuiging in eigen kunnen is echter groot genoeg opdat hij zijn eigenzinnige weg zou voltooien. Tussen 1880 en 1885 tekent hij zo goed als alles wat hij in zijn omgeving waarneemt. Ensor 'schildert' met het zwart krijt en neemt de voorwerpen waar via het licht en donker die erop spelen. Deze waarneming vertaalt hij arcerend zodat een vorm ontstaat. Vanuit traditionele hoek werd hem deze schetsmatigheid verweten. De verwaarlozing van de vorm is volgens de critici een dwaling en 'getuigt van een minachting voor de tekening, het modelé en het perspectief'. De intensiteit van het licht vergroot nog in zijn 'Intrede van Christus in Jeruzalem', maar tegelijk slaat Ensor hiermee al een andere richting in waarvoor de benaming impressionisme te weinig omvattend is.

Een kunstenaar die nauw met Ensor verwant is, is Guillaume Vogels. 'De Nacht' van Vogels wordt grotendeels bepaald door de somberheid en de schaarste aan licht, zodat een tegenstelling ontstaat ten

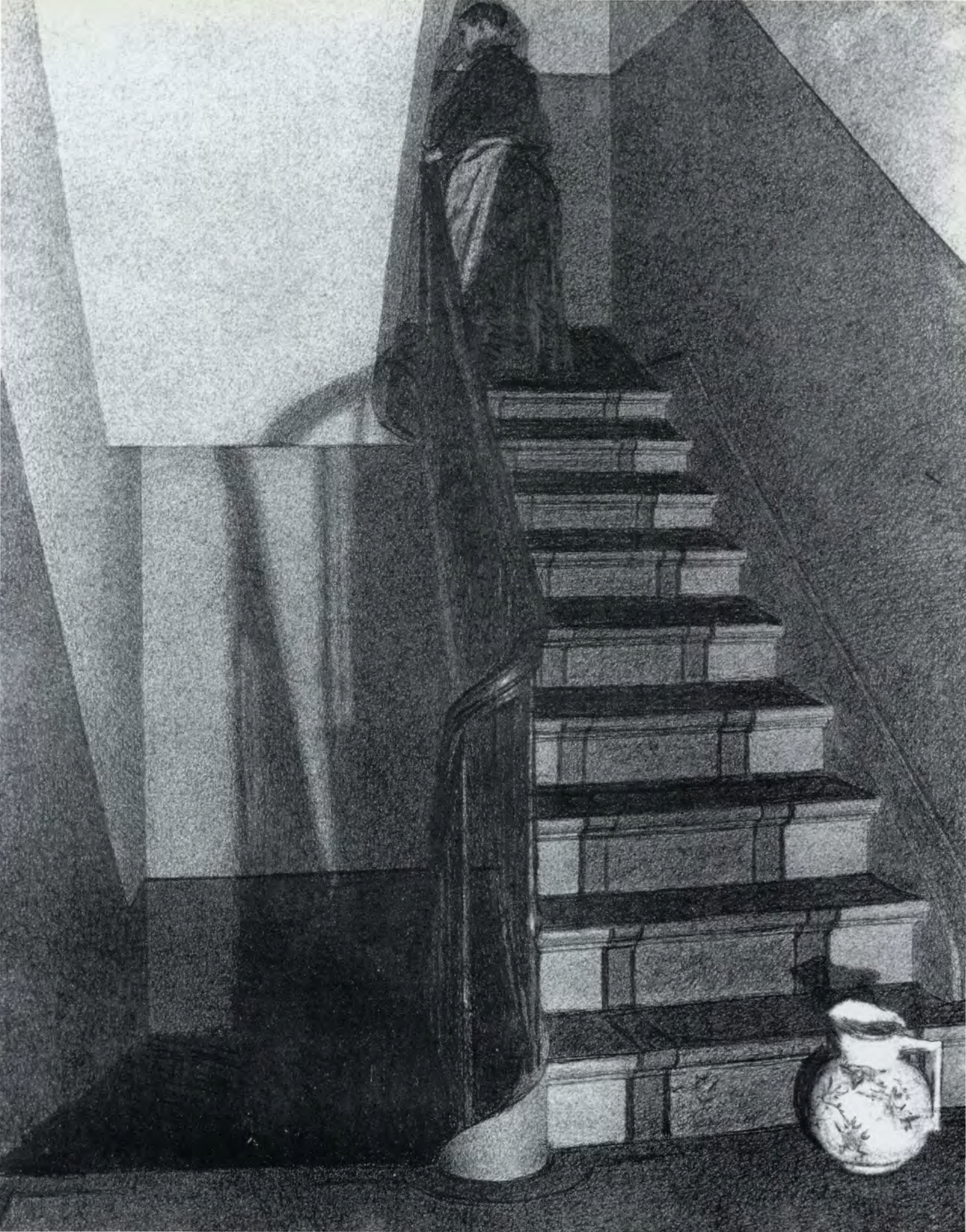
opzichte van de impressionistische helderheid. Ondanks het openen van de solide vormen blijft er een kracht uit stralen en ontwikkelt Vogels veeleer een gevoel voor de materie. Ook de Gentse kunstenaar Albert Baertsoen brengt het houtskool aan met zelfverzekerde halen. In tegenstelling tot het Franse impressionisme zoekt hij eerder de eenzaamheid van de stad op dan dat hij haar bruisende leven tot uiting wil brengen. De houtskooltekening die hij in Venetië realiseerde, straalt van het licht en de reflectie. Even overtuigend zal hij in andere werken kiezen voor de atmosfeer die het grauwe weer kan opleveren.

Xavier Mellery (1845–1921)
De trap (1889)

Zwart krijt op papier
 57,0 x 45,0 cm
 KMSK, Antwerpen

Mellery presenteerde regelmatig tekeningen als autonome esthetische creaties. 'De trap' is een onderdeel van een reeks tekeningen onder de gezamenlijke titel 'De ziel der dingen'. Achter een objectieve waarneming gaat de kunstenaar op zoek naar de subjectieve ziel van wat ons omringt. Hij vraagt zich af hoe hij de gradaties van zwart naar licht, opaak of transparant, kan manipuleren om het mysterie van het innerlijke leven te reveleren. De vormen worden ontdubbeld in hun schaduw en suggereren het voorbijgaande karakter van de dingen. Net zoals een trap een typische passagieruimte is...

Reacties tegen het impressionisme

Een radicale wijziging in de picturale opvatting ontstaat wanneer Georges Seurat het divisionisme of pointillisme ontwikkelt. Dit gebeurt wanneer het impressionisme nog maar pas vaste voet krijgt in België. De dichter Emile Verhaeren ziet 'La Grande-Jatte' van Seurat in 1886 en zal de Belgische kunstenaars stimuleren om naar Parijs te trekken en er dit schilderij te gaan bewonderen. Vrij snel wordt deze stijl geassimileerd en Willy Finch is de eerste om ermee naar buiten te treden. De objectiviteit van het divisionisme trekt ook Georges Lemmen aan. De traditionele pers omschrijft deze stijl echter als een uit Frankrijk overgewaaid ziekte. Het pointillisme biedt echter terug meer mogelijkheden om tot een gestructureerde compositie te komen. Het probleem van de vorm komt eveneens terug aan de orde. Lemmen werkt in de tekening 'Aan de piano' louter met wit-zwartcontrasten. Hij kan door de aanwending van de stippels zo goed als geen middentonen verkrijgen, wat de stoffelijke weergave van de materialen bemoeilijkt. Ondanks de sterk analytische geest van deze stijl weet hij een intimistisch karakter te verkrijgen. Eenzelfde intieme sfeer treft men aan in de werken van Xavier Mellery en Jakob Smits. Deze kunstenaars geven de schaduw terug waarde in hun werk. Binnen het impressionisme bestaat de neiging om niet alleen de vorm op te lossen, maar

ook de schaduw uit te klaren. De generatie die het impressionisme verwerkt of ertegen reageert, zal opnieuw meer aandacht besteden aan de vormen. Deze verkrijgen terug gewicht door de schaduwen die een manifeste rol spelen in de opbouw. Ook Mellery keert terug naar de kracht van de vorm, maar ondanks de precisie waarmee hij zijn voorwerpen laat verschijnen, lijken ze ongrijpbaar en afwezig. Zijn tekenreeks 'De ziel der dingen' sluit aan bij het symbolisme. Smits verbindt het licht opnieuw met haar tegenhanger de duisternis. In de tekening met de lezende vrouw speelt geen natuurlijk licht mee; hij koos voor de werking van kunstlicht dat zichzelf als vorm reveleert in de hand van de vrouw. Smits zal de nadrukkelijkheid van licht als materie overtuigend in zijn schilderijen weten te realiseren.

Fernand Khnopff (1858–1921) Memories (1889)

Pastel
127,0 x 200,0 cm
KMSKB, Brussel

Voor de zeven verschillende houdingen die de dames in tenniskledij aannemen, poseerde slechts één model. Op zichzelf lijkt dit een heel gewone zaak, ware het niet dat de originele basis van dit werk fotografisch is en niet tekenkundig. Blijkbaar herkent Khnopff in de fotografie het efemere karakter dat hij eveneens zoekt onder te brengen in zijn werken. In de montage die hij maakt, doet hij geen poging om het karakter van enscenering te verdoezelen. Het werk verbeeldt een gedachtenconstructie, een herinnering waarvan we ons na verloop van tijd afvragen of de dingen wel zijn zoals we ze ons indenken. Ook pastel verkrijgt pas een definitief karakter wanneer het gefixeerd wordt. Het gekozen medium is de vluchtigheid zelf.

George Minne (1866–1941)
Treurende moeder (1890)

Potlood op papier
40,9 x 30,9 cm
MSK, Gent

'Treurende moeder' van 1890 is het laatste in een reeks van werken waarin Minne de tragiek van de moeder met het dode kind in beeld brengt. Reeds in zijn sculptuur kwam het thema aan bod, maar de resultaten werden allerminst positief onthaald. De manier waarop Minne de lichamelijke vormgeving, werd toentertijd ervaren als een ontwijding. 'Men had er gemakkelijk Darwin mee kunnen illustreren', luidde één van de kritieken. Moeder, dode baby en kind domineren als een compact blok het blad. De uitgemergeldheid doet de sierlijkheid van de haarkrullen teniet. Helaas was het onderwerp realiteit in sommige verpauperde buurten die Minne gezien kan hebben. Vaak wordt het thema in verband gebracht met één van de herinneringen uit zijn kinderjaren.

**Georges Lemmen
(1865–1916)**

Aan de piano (1891)
*Zwart krijt en gouache op
ivoorpapier*
59,3 x 46,1 cm
KMSKB, Brussel

Op een analytische manier benadert Lemmen het interieur waarin waarschijnlijk zijn verloofde Aline Maréchal aan de piano zit. Hij vangt het licht en de schaduwen in vlokjes, doch op dergelijke wijze dat nergens enige koelheid domineert. De tinteling van de weerspiegeling wordt verhoogd door puntige accenten van witte gouache. Iconografisch zijn dergelijke scènes vrij populair op dat moment. De vernieuwing zit in de manier waarop de zichtbare werkelijkheid gestalte krijgt. Sinds het realisme staat de weergave van de werkelijkheid ter discussie en onderzoekt men de draagwijdte en betekenis van de 'picturale' realiteit.

Symbolisme

Het symbolisme keert zich tegen het impressionisme ter wille van het ontbreken van een contemplatieve waarde. Het stelt zich tegenover de natuurwetenschappelijke doorgronding van de werkelijkheid en meet meer plaats toe aan het onverklaarbare, niet voor uitleg vatbare. Het werk 'Memories' van Fernand Khnopff veroorzaakt een onbestemd gevoel door de verstrooiing van het licht, spelend op de vormen. Het licht modelleert maar mystificeert tegelijk in deze pastel. Odilon Redon verwoordde de bedoeling van het symbolisme als: 'Het doel is in het bewustzijn van de beschouwer opnieuw, in al zijn spontane betovering, het ongedefinieerde op te roepen dat op de uiterste grens van het denken ligt'. Het symbolisme wil dromen, symbolen en literaire inhoud uitdrukken; de stroming wil zich niet beperken tot het strikt weergeven van de zichtbare realiteit. Redons 'Christus' maakt een schrikwekkende, bedreigende indruk en Christus houdt als symboolfiguur reeds een verwijzing in naar de transcendentie wereld. Het zelfportret van Ensor verbeeldt eenzelfde dreiging door de demon die uit het schemerlicht opdoemt. Redon gebruikte een expressivistische vervorming om de sfeer kracht bij te zetten, en ook Ensor zal dit niet schuwen. Henri Evenepoel weet een macabere sfeer op te roepen door gebruik te maken van een verhaal van Edgar Allan Poe. Evenepoel laat de herkenbaarheid van de vorm minder los en vermijdt vervormingen via clair-obscurwerking. Hij gaat eerder over tot synthese en vereenvoudiging.

De actualiteit van de Christusfiguur manifesteert zich duidelijk in het reeds aangehaalde werk van Ensor: 'De intrede van Christus in Jeruzalem'. Op een andere manier dan via de vergeestelijking die vele symbolisten uitdrukken, speelt Ensor een spel met de werkelijkheid. Die lijkt zelf een maskerade te zijn. Christus staat als miskende verschoppeling voor Ensor zelf, het is zijn alter ego. Jeruzalem is gesitueerd in het Brusselse straatbeeld en de opvallende kop op de voorgrond is een man die Ensor nooit in werkelijkheid heeft gezien: Emile Littré. Deze Franse politicus kopieerde hij naar een bekende foto van Nadar en voegde hij met lijn aan de compositie toe. Waar Khnopff met zijn 'Memories' het mechanisme van een fotomontage hanteert, komt Ensor tot een collage avant la lettre. Beide kunstenaars blijven de homogeniteit van het medium nastreven. Een generatie verder zullen montage- en collagetechnieken geïntegreerd worden binnen de plastische kunsten.

Synthetische lijn

Henry Van de Velde vindt op zijn manier een weg uit het impressionisme en neo-impressionisme, die op dat moment, circa 1890, reeds als een artistiek keurslijf worden ervaren. 'De moeizame techniek van het pointillisme stond een streven naar grotere spontaneïteit in de weg' verklaart hij naderhand. Hij voelt een 'voortdurende belemmering door het geestdodend gepruts'. Door dat gevoel zal hij zich met geestdrift aan de tekenactiviteit wijden en zijn weg terugvinden naar de mogelijkheden van de lijn. Het oppervlak ziet Van de Velde als een krachtenveld waarvan de verborgen dynamiek duidelijk kan gemaakt worden door de pulserende lijn. In een sterke bewondering voor Vincent Van Gogh wil hij artistiek dichter bij hem aansluiten. Van Goghs 'Marine' vertoont dezelfde energetische lijnen als de 'Jongensfiguur' van Van de Velde. Deze herhaalt de contour tot de gehele binnenkant gevuld is met serpentineachtige lijnen die een ritmisch patroon vormen. De evolutie tot decoratieve nadrukkelijkheid zal leiden tot zijn belangrijke stap naar de kunstnijverheid en architectuur.

Een uitnodigende speelsheid zit in de manier waarop Ensor met de lijn omgaat in 'De losbandige soldeniers'. De krullen die hij rondslingert, komen zelfs tot leven op de achtergrond. In de uiterst rechtse bovenhoek heeft een wolk er een gezicht door gekregen. Een doorgedreven synthetisch karakter verkrijgt Georges Minne in zijn 'Treurende moeder'. De groep is tot de essentie herleid en elk detail dat deze kracht zou kunnen ondermijnen, is eruit gewerd. De lijn wordt door Rodin even energetisch ontplooid wanneer hij er de vormen van een naakt mee aangeeft. Hij gebruikt zijn potlood zo soepel dat gelijk welke houding met een zuivere beweging kan worden vastgelegd. Met aquarel kleurt hij bij zonder dat hij modelleert in klassieke zin. Hij creëert een dialoog tussen papier, lijn en kleurpartij. 'Het model' van Constant Montald sluit hierbij aan. (Zie de afbeelding vooraan in deze editie.) De continue lijn beschrijft de vorm en wekt toch de indruk een eigen leven te leiden. Het lijkt erop alsof de lijn er zich nog even toe leent om zich te laten kneden tot een herkenbare vorm. Weldra zal zij haar volledige vrijheid opeisen en nog slechts de eigen morfologie weergeven. Eugène Laermans stelt een groep baadsters voor; een thema bij uitstek om de lichamelijke sensualiteit weer te geven. De aantrekkingskracht van dit werk zit in het vloeien van de lijn zelf. In feite gaat het wat deze tekening betreft om naaktstudies, zoals voorheen gesteld: de basis van het academisch onderwijs. Deze tekening, hoewel nog een schets, geeft de verwijdering aan tussen de academische norm en de vooruitstrevende artistieke praktijk. Ze roept het conflict op tussen Van Gogh en zijn leraar aan de academie van Antwerpen. Wanneer Van Gogh een plaasteren 'Venus Van Milo' moet kopiëren, past hij haar proporties aan met de woorden 'die vrouw mot heupe hebbe', waardoor hij de opgelegde academische canon wijzigt volgens zijn eigen visie.

Henry Van de Velde
(1863–1957)

Jongensfiguur (1891)

Potlood, kleurpotlood en pastel op papier

62,8 x 45,2 cm

Kon. Bib. Albert I, Prentenkabinet

Bij het ontstaan van deze tekening had Henry Van de Velde de beperkingen van het pointillisme reeds gevoeld. De nieuwe wending in zijn stijl komt voor het eerst tot uiting in zijn tekeningen. Later pas wordt deze ook merkbaar in zijn schilderijen. Met vloeiende lijnen duidt de kunstenaar de omtrek aan en de bekommernis is nog aanwezig om volume weer te geven via geconcentreerde zones. Een netwerk van energetische arabesken overspoelt de gehele figuur; vooral de rechtermouw is een ornamentaal gegeven geworden. De kleur is subjectief aangewend en verliest haar beschrijvend karakter. Van de Velde heeft zich op dat moment teruggetrokken op Vogelenzang, het buitenhuis van de familie Biart. Dit is de schoonfamilie van zijn zus Jeanne.

Vincent Van Gogh
(1853–1890)

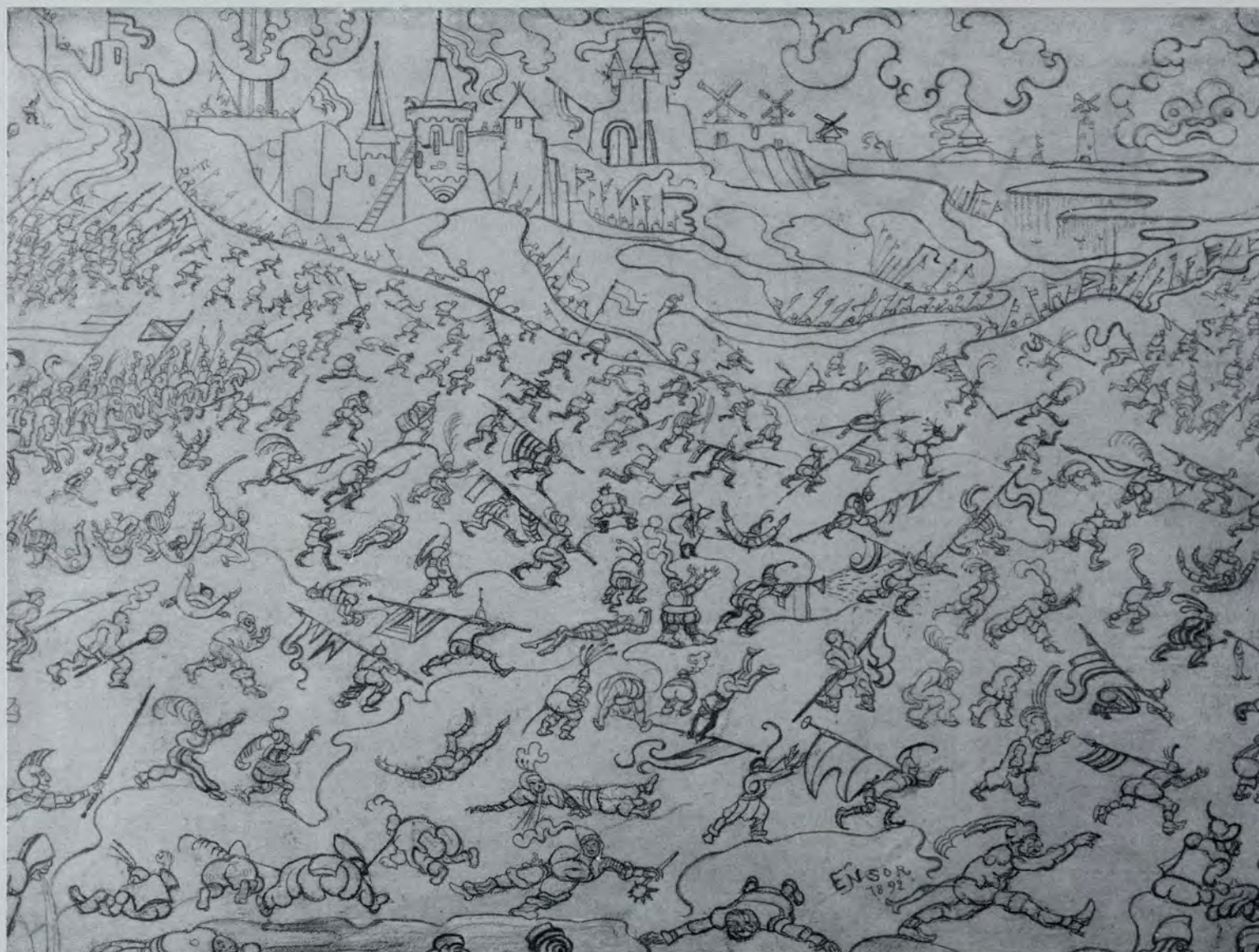
Marine (1888)

Oost-Indische inkt met pen en rietpen op papier

21,0 x 31,5 cm

KMSKB, Brussel

Van deze tekening zijn minstens drie variaties bekend en in dezelfde periode schilderde Van Gogh een marine met dezelfde gegevens. Bij het schilderen is het hem vooral om de krachtige kleurtegenstellingen te doen. Voor de tekening koos hij pen en rietpen. Hierdoor verkrijgt hij een buigzame, toe- en afnemende strek. Op een onschoolse, bijna naïeve manier verkent hij de mogelijkheden van dit instrument. Vooraan woelen de lijnen als een levend organisme, terwijl ze kort gesegmenteerd gaan liggen naar de einder toe (de enige rechte op het vlak). Om een picturaal evenwicht te verkrijgen, belaaft Van Gogh de lucht met stippels.

James Ensor (1860–1949)
De losbandige soldeniers

(1892)

Potlood op paneel

16,0 x 21,5 cm

KMSK, Antwerpen

Ensor bracht op een paneeltje een grijze fond aan met verf en begon erop te tekenen. Met het reinste plezier stelde hij een massa kolderieke mannetjes voor: Grotesk bestaat hun lichaam uit een decoratief lijnenspel en huppelen ze rond als kippen zonder kop. Zwaarden en lansen zijn getekend met behulp van een lineaal. Ensor heeft er zijn tijd voor genomen. Alsof hij wil zeggen dat de satire een serieus spel is.

James Ensor (1860–1949)
Zelfportret met
schetsboek (1885–1886)

Zwart krijt op papier
22,0 x 17,5 cm
MSK, Oostende

Het hele bladoppervlak is dichtgearceerd, alleen gezicht en schetsboek stralen op uit het duister. Twee woorden: 'Pas fini' zijn net genoteerd. De nachtsfeer roept duivels en fantastiek op, en zie: zijn schouder wordt omklemd door een klauw. De bedreiging die Ensor voelt, zou van zijn critici afkomstig kunnen zijn. Wanneer men er zijn geschriften op naleest, komt bijna iedereen hiervoor in aanmerking. Wel staan de kunstcritici op de eerste rij.

Odilon Redon (1840–1916)
Christus

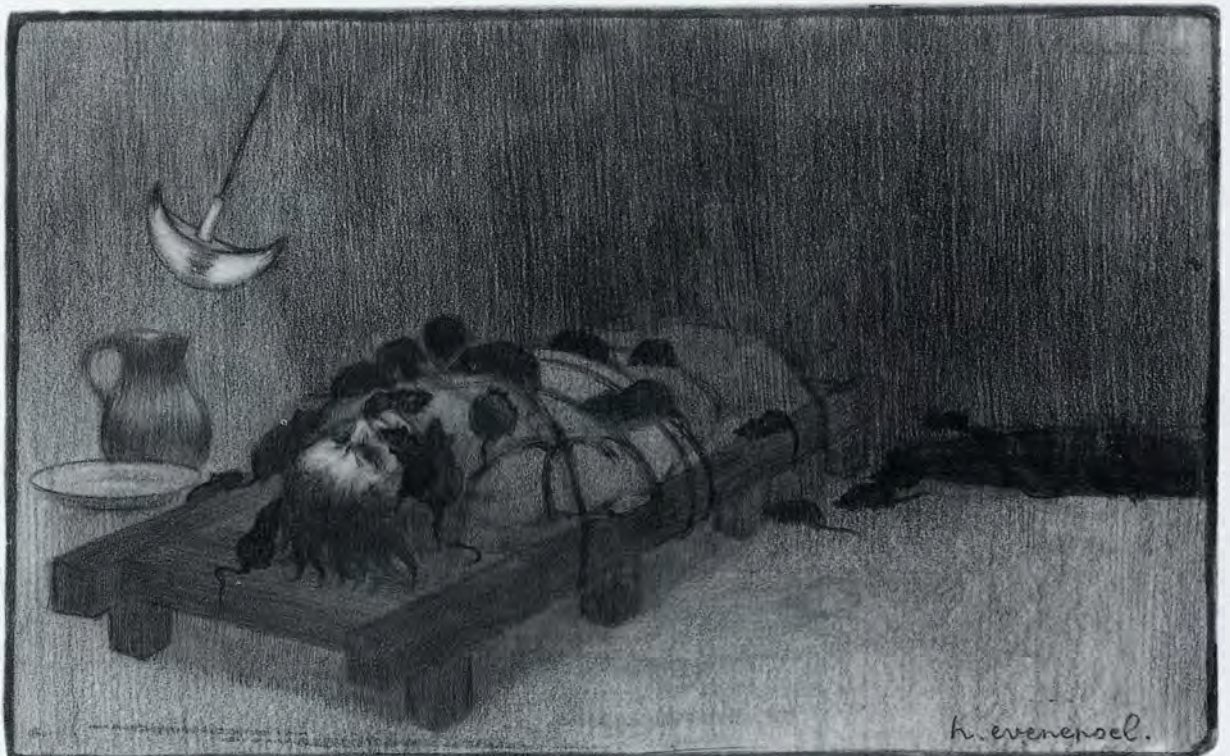
Houtskool en zwart krijt op papier
34,2 x 27,2 cm
KMSKB, Brussel

Het be kroonde hoofd van Christus zweeft schijnbaar in de ruimte en is verre van heroïsch voorgesteld. Christus lijkt door iedereen verlaten, zelfs het licht wil niet ten volle zijn gelaat betasten. De symbolisten geven aan het zwart en het wit een andere betekenis dan hun voorgangers. De twee kleuren zijn tegengestelde waarden en de oneindige schakeringen die hen scheiden, brengen een klimaat van bezinning, geheimenis en innerlijk leven.

Henri Evenepoel (1872–1899)
De put en de slinger

Conté-potlood op dik papier
13,7 x 22,0 cm
Kon. Bib. Albert I, Prentenkabinet

De morbide verhalen van Edgar Allan Poe (1809–1849) blijven veel kunstenaars van het fin de siècle inspireren. 'De put en de slinger' vangt als volgt aan: 'Ik was misselijk – doodmisselijk van die lange foltering; en toen ze me eindelijk de boeien afdeden en ik mocht gaan zitten, voelde ik dat mijn zinnen me begaven.' Om een dramatische sfeer op te roepen, maakt Evenepoel gebruik van hevige contrasten tussen donkere partijen en oplichtende delen. De zwaaiende bijl en de reflectie op het gezicht van de gebonden man vinden een compensatie in het zwart van de ratten en de vergeetput.

Abstractie en expressie

Eugène Laermans
(1864–1940)

De baadsters

Conté-potlood en aquarel op

papier

26,5 x 35,4 cm

KMSKB, Brussel

Met breed afgeronde lijnen geeft Laermans uitdrukking aan figuren die in zijn schilderijen uitgroeien tot arbeiders en boeren. Een vloeiende, soms aangedikte lijn benadrukt de kromming van de ruggen. Een zekere vervorming verleent de figuren meer kracht. De levende vormtaal van de baadsters doet reeds aan Permeke denken.

De overgang van de 19de naar de 20ste eeuw betekent geen breuk. De continuïteit van de artistieke ontwikkeling blijft behouden. De eerste wereldoorlog zorgt daarentegen wél voor een cesuur en van hieruit zullen zich radicaal andere tendensen ontwikkelen die de afbakening vormen van dit overzicht. Dit gebeurt echter niet van de ene dag op de andere. Een aantal stromingen lopen nog verder uit; andere manifesteren zich met de bruuskheid van het onverwachte. In België komt men rond de eerste wereldoorlog pas goed in contact met de nieuwe stromingen: expressionisme, fauvisme, kubisme en futurisme zullen verwerkt worden. Nog feller dan voorheen wordt de nabootsing van de natuurlijke werkelijkheid opgegeven ten voordele van de groeiende autonomie van de beeldende middelen in de constructie van het beeld. De essentie van iets wordt weergegeven zonder het noodzakelijk naar de werkelijkheid af te beelden.

Léon Spilliaert is een figuur in wiens oeuvre de tweesprong van de eeuwen kan teruggevonden worden. Zijn vorm verwijst reeds naar de ontwikkelingen van de 20ste eeuw, maar naar de geest vindt zijn werk meer wortels in het 19de-eeuwse symbolisme. 'De dame met sluier' uit 1903 is vooral een illustratie van rijke picturale mogelijkheden. Een grotere vervreemding komt tot stand wanneer hij net als zijn stadsgenoot, Ensor, de aandacht richt op zichzelf. Licht en donker spelen een cruciale rol in deze zelfportretten, maar de opgeroepen contrasten zijn expressionistisch geëxploiteerd. Als we de vergelijking maken met het 'Portret van Paul-Gustave Van Hecke' door Léon De Smet, zien we dat deze laatste het licht nog steeds hanteert met de optische intenties van de impressionisten. Hij gebruikt de verworvenheden van een losse contour; het overvloeien van een massa in de ruimte, maar blijft bekommerd om diepte, opbouw en gelijkenis. De Smet stond bekend om het gemak waarmee hij een goed gelijkend portret kon realiseren.

Gustave van de Woestijne benadert zijn vormen veel analytischer. Zijn aandacht voor een precieze lijn plaatst hem eerder in relatie tot het neoclassicisme dan de romantiek. Hij brengt volumes tot elementaire vormen terug zonder dat deze als puur rationeel worden ervaren. Zijn tekenwijze vertoont eveneens intuïtieve trekjes: hij vertrekt niet van een constructie die de uitersten van een vorm omschrijven, maar vanuit een kleiner deel. Van hieruit bouwt hij verder; contrasten zoekend tussen de hoofdlijnen. Hij werkt, zoals Delacroix het zou uitdrukken, 'par les milieux' en niet vanuit de contour, hoewel die steeds duidelijk geprononceerd is. Van de Woestijne weet dus twee verschillende benaderingswijzen zonder dissonantie met elkaar te verenigen: de strakke lijn van het neoclassicisme en het vloeiende van de romantiek.

Het portret dat Jozef Peeters maakt, heeft een meer rationeel karakter doordat Peeters tot een hoekige reductie komt in zijn weergave. De combinatie van al die rechte lijntjes veronderstelt een bewuste en gecontroleerde grafische act. Het licht wordt op het gezicht gevangengezet in hoekige segmenten. Het gehele gezicht is gestileerd tot kubische elementen.

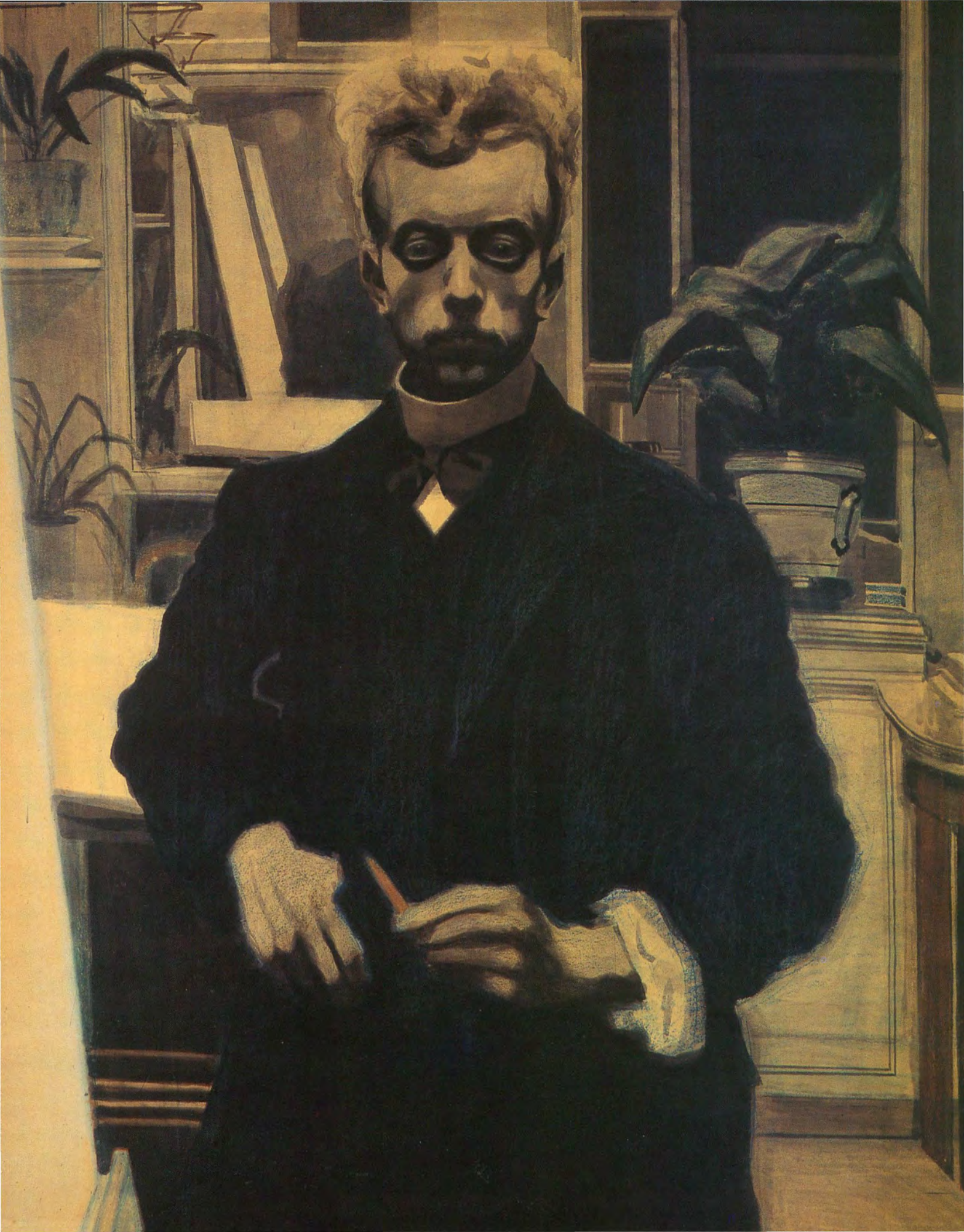
Auguste Rodin (1840–1917)
Naakt

Potlood en aquarel
23,0 x 31,0 cm
KMSK Antwerpen

Rodin koos regelmatig zijn modellen uit mensen die hier nauwelijks enige ervaring mee hadden. Zij namen houdingen aan die hen het best uitkwamen, waardoor nieuwe en originele posen ontstonden. Dit leidde bij Rodin tot een uitdrukking van nieuwe vormen.

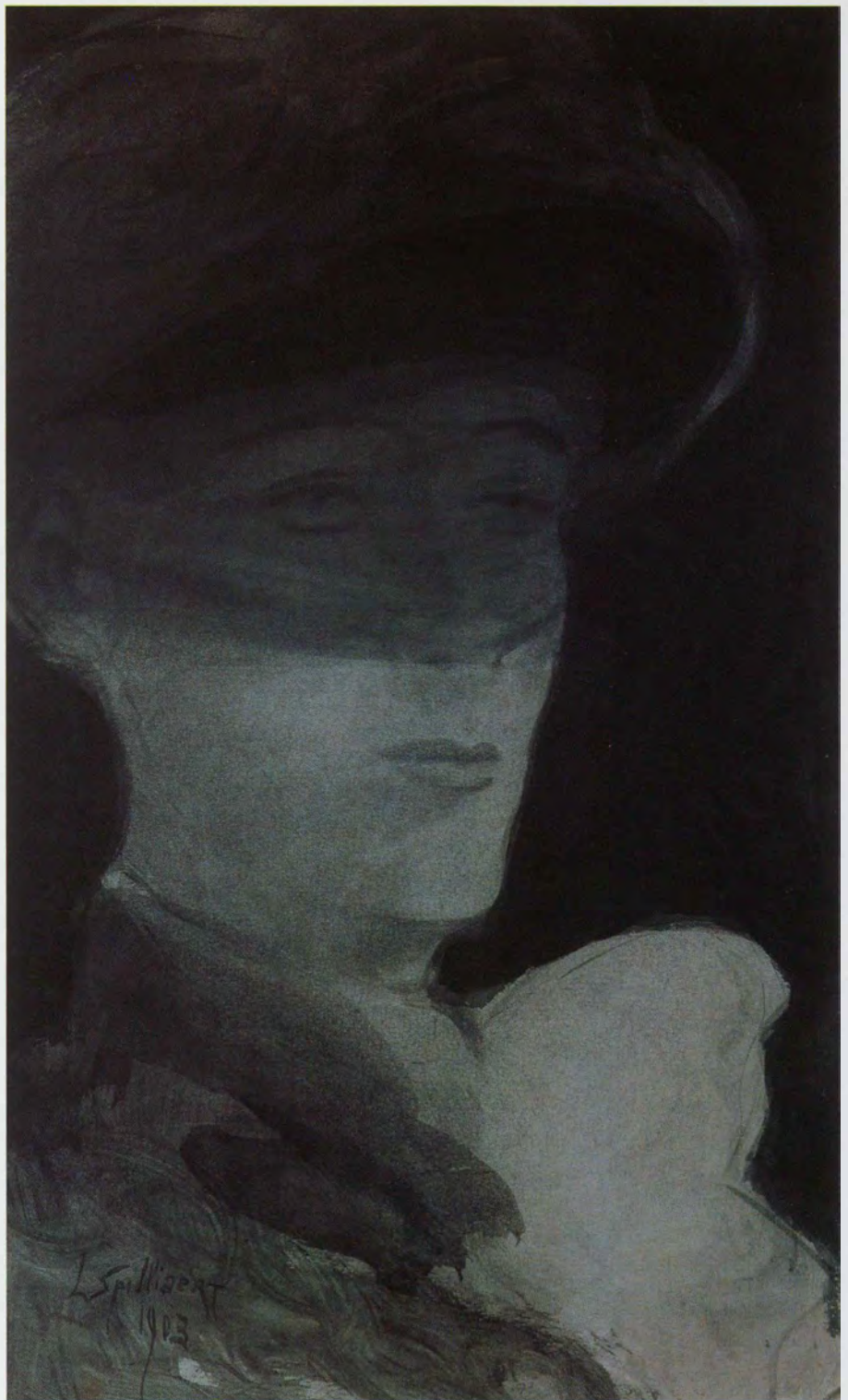
Soms liet hij hen gewoon naakt rondhangen in zijn atelier. Hij wilde de omstandigheden waarin het naakt kan geobserveerd worden, vrijwaren van het academische posenjargon. Gehele reeksen tekeningen die hij verlevendigde als aquarel, ontstonden vanuit dit gegeven. De hurkende vrouw is één van die schitterende resultaten naar een levend model. De lijn is bijna in één beweging, zonder aarzeling uitgevoerd.

Het zoeken naar soberheid en synthese van de werkelijkheid neemt een centrale plaats in in het oeuvre van Rik Wouters. De oplossing verwerft hij vooreerst in zijn tekeningen en aquarellen. Een sobere vorm waarin geen lijn of toets te veel kan gevonden worden, is het resultaat. Rond 1907 zal hij deze vormtotaal ook gaan toepassen in zijn olieverfschilderijen. Zoals ook hier weerom blijkt, is het voornamelijk op papier dat een kunstenaar de meest intense bevraging van zijn werk doorvoert. Het is op de papieren drager dat stijlevoluties het vroegst kunnen waargenomen worden. 'Rustende vrouw' is een werk van 1912. Hiermee wordt aangegeven dat hij het werk op papier; ook nadat hij tot een schilderkunstige oplossing is gekomen, belangrijk blijft vinden. Maar laat ons ook niet uit het oog verliezen dat het werken op papier goedkoper was dan het werken op doek. Wouters brengt zijn lijnen aan met een penseel waardoor hij een ruime variatie op de lijnvoering verkrijgt. Vooral de mogelijkheid om de lijn slank te houden of ze te laten zwellen, eventueel tot een steunend vlak, heeft hij knap weten te benutten. Alle lijnen zijn met beheersing en trefzekerheid aangebracht. De aangebrachte lijnen zijn een subjectieve synthese, een soort geraamte, want hij laat meer weg dan hij laat zien. De grootste kracht ligt in de suggestie, hij creëert een gevoel van volheid met een minimum aan middelen. De weglatingen die het papier duidelijk aanwezig stellen, verlenen de kleur een grotere autonome waarde, de intensiteit versterkt en de uitstraling verhoogt. Ook in zijn doeken zal hij de drager gebruiken in de compositie.

Wanneer Frits Van den Berghe de socialistische voorman Edward Anseele portretteert, doet hij dat eveneens met enkele krachtige lijnen. Van den Berghe werkt met penseel maar gebruikt slechts één tint. Om een expressief resultaat te bekomen, verdubbelt of verdriedubbelt hij de contour: Een gelijkaardige functie verkregen de lijnen reeds bij Eugène Laermans. Daar het een portret betreft, wil Van den Berghe om te typeren deels de gelijkenis behouden. Ook Constant Permeke bezit de gave tot vereenvoudiging. Hij komt tot een strakke groepering van de vorm. Men komt tot een merkwaardige vaststelling wanneer men de 'Liggende boer' bekijkt. Enerzijds lijkt de boer te zweven doordat er geen aanduidingen van een omgeving zijn die hem

Léon Spilliaert (1881–1946)
Zelfportret (1908)

Oost-Indische inkt, lavis, aquarel, gouache en pastel op papier
85,0 x 69,0 cm
MSK, Oostende

Het houvast van een herkenbare omgeving kapseist in confrontatie met de bevreemding die de geportretteerde uitdraagt. Het gezicht is een ontplooiing van contrasten. De vooruitstekende delen van het gelaat lijden aan overbelichting, de wijkende

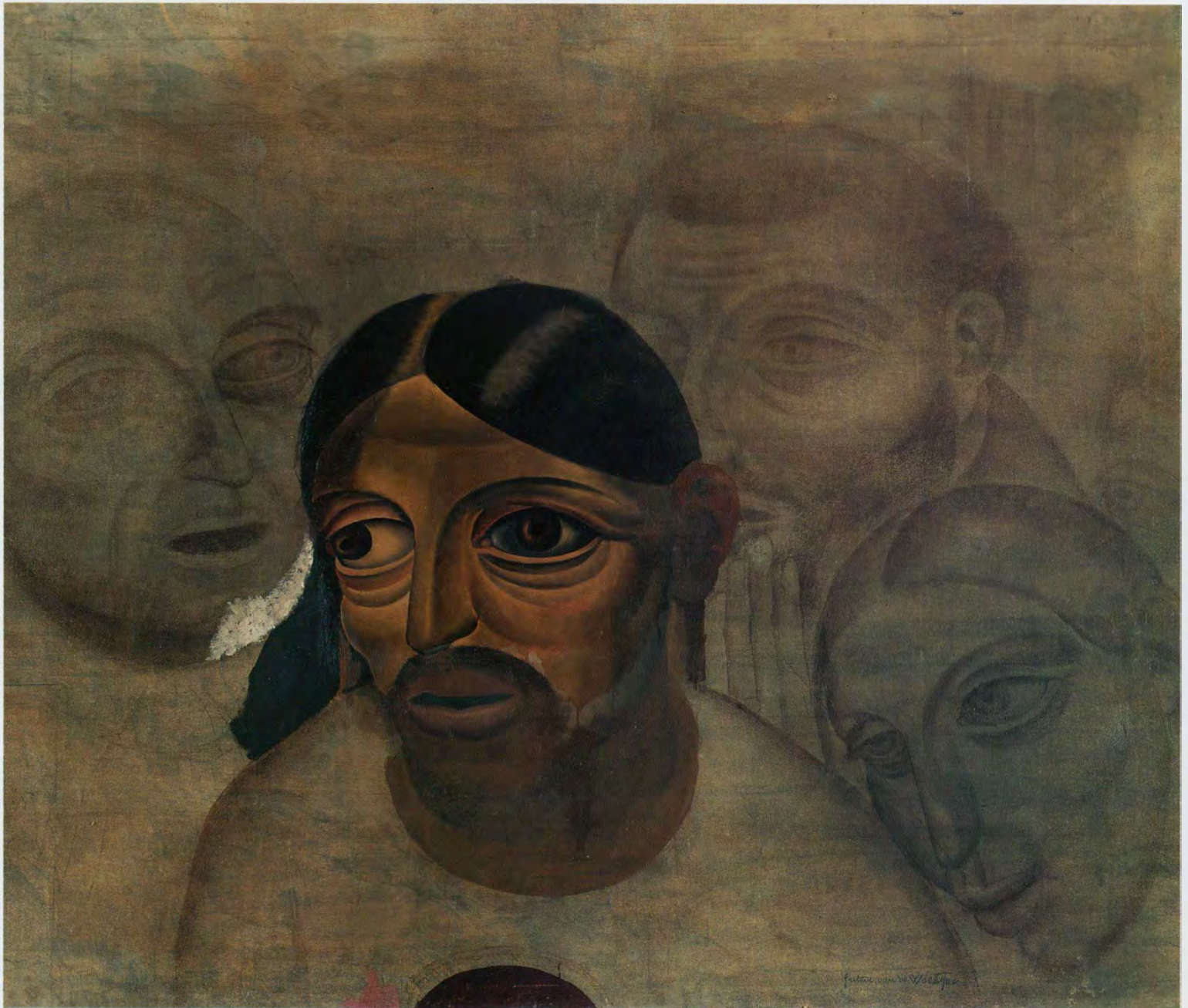
gedeelten krijgen een zo diep mogelijke donkerheid. Spilliaert wentelt zich niet in een atmosferisch spel van licht en donker. Hij wendt hevige contrasten aan om meedogenloos te doorgronden: de mens als een schijnbare tegenstelling van zichzelf. Nonchalant hangt de ene hand uit de vestzak, de andere hand vindt houvast in een pastelkrijt, of misschien in ruimere zin: in de kunst.

Léon Spilliaert (1881–1946)

De dame met sluier (1903)
Oost-Indische inkt, gewassen op papier
37,0 x 22,0 cm
MSK, Oostende

Met één en hetzelfde materiaal weet Spilliaert zo om te springen dat er een enorme differentiatie ontstaat. De diepe toon van de achtergrond kapselt de schouder in, tegelijk wordt het papieren vlak mee in het systeem betrokken. Met

een subtiele veeg geeft hij de transparantie van de sluier weer. Op de voorgrond ontstaat een levendig spel van tonen door de variatie aan borstelsporen. De manier waarop Spilliaert met de Oost-Indische inkt omgaat, geeft blijk van een uiterste vaardigheid en concentratie: correcties zoals bij olieverfwerken zijn hier niet mogelijk. Elke herneming zou het spontaan verkregen resultaat alleen maar schaden. Een tekenkundige directheid is alom aanwezig in dit werk.

Gustave van de Woestijne (1881–1947)

Christus, voorstudie

Laatste Avondmaal (1926)

Caseïne, houtskool en tempera op doek

90,0 x 105,0 cm

Groeningemuseum, Brugge

Deze voorstudie is een fragment van een onvoltooid gebleven eerste versie uit 1926 van 'Het Laatste Avondmaal' (1927). Een buste van een Christuskop met drie apostelkoppen is reeds ten dele in kleur gezet. Ondanks de onvolledige kleuraanbreng blijft dit werk tekenkundig

overtuigend. Het schilderen ligt bij van de Woestijne nauw in het verlengde van zijn tekenkunst. Het lineaire karakter en de indeling in segmenten zorgt voor een sterk plastisch geheel. De kunstenaar begon meestal met het tekenen van een oog, van waaruit de compositie verder gestalte kreeg. Ook hier zijn de ogen van Christus het middelpunt van de expressie en geven ze betekenis aan de omringende vormen. Zoals een steentje op een wateroppervlak vanuit een kern kringen laat ontstaan, zo zijn alle lijnen gerelateerd aan de rondingen van Christus' gezicht.

Leon De Smet (1881–1966)
Portret van P.G. Van Hecke (1911)

Houtskool op papier

130,0 x 80,0 cm

Museum van Deinze en de Leiestreek, Deinze

Paul-Gustave Van Hecke (1887–1967) was van bescheiden afkomst maar wist zich in de artistieke middens van Gent en Brussel op te werken tot één van de meest vooraanstaanden. Samen met André De Ridder zal hij met het uitgeven van tijdschriften en het houden van een galerie een belangrijke rol spelen in de promotie van het Vlaams expressionisme.

aan de aarde binden. De toeschouwer lijkt zich anderzijds boven de boer te bevinden doordat we hem van bovenuit zien en niet van opzij. De sombere en dramatische stijl van de kunstenaar komt tot zijn recht in 'Moeder met kind', een thema van het sociaal realisme. De verregaande vervorming werkt de authentieke kracht in de hand, maar toont ons de schoonheid van een lijn die door het lichaam meandert.

Net als in een schetsboek geeft Schmalzigaug de realiteit weer volgens krachtlijnen. Sommige van zijn tijdgenoten-kunstenaars vinden zijn schetsen zoals 'Can can' beter dan zijn werk op doek. De schets straalt harmonie en een spontaan gevoel uit die in sommige schilderijen verloren gaan. Schmalzigaug probeert via de dynamische atmosfeer uitdrukking te geven aan wat eigen is aan zijn tijd. Zoals de Italiaanse futuristen is hij geboeid door snelheid en beweging.

Victor Servranckx' tekening lijkt veel abstracter te zijn maar hij vertrekt van even concrete visuele gegevens, met name het mechanisch object. In dezelfde futuristische sfeer wordt dit omschreven als 'de vrucht van de menselijke geest' en 'getuigt het mechanisch object van de triomf van de menselijke orde over de grilligheid van de natuur'. Servranckx werd geïnspireerd tot deze keuze van onderwerpen door zijn betrekking als tekenaar bij de behangselpapierfabriek U.P.L., de Usines Peters Lacroix waar hij vanaf 1917 werkte. René Magritte, met wie hij aan de academie studeerde, zal hier later ook komen werken.

'Haat' van Paul Joostens vertrekt niet langer vanuit de zichtbare realiteit maar volledig vanuit het innerlijke, het niet zichtbare. Joostens kiest er niet langer voor om via de gelaatsuitdrukkingen van een figuur een expressie als haat op te roepen. Hij probeert deze emotie te verkrijgen door de exploratie van het materiaal op zich. De tekening vertoont veel verwantschap met wat de surrealisten omschrijven als de 'écriture automatique'. Men probeert vanuit losse krabbels door te dringen in de wereld van het onbewuste. De tekens die aldus ontstaan, zouden een equivalent moeten vormen van de structuur van het onbewuste. Later zal men ook wel de term 'plastisch automatisme' hanteren. Belangrijk is dat deze methode een volledige omkering inhoudt van het neoclassicistische ideaal. Daarbij vormt de klare tekening die geen vaagheid toelaat, de standvastige en onvermijdelijke basis van het kunstwerk. Vertrekkend van de tekening weet men van bij de start duidelijk hoe een schilderij eruit zal gaan zien. Het schilderen betekent dan in creatieve zin weinig meer dan een ambachtelijke uitwerking. Vanaf het moment dat men de impulsen, voortkomend uit het onbewuste, in het creatieve proces gaat betrekken, weet men niet meer wat het eindresultaat zal zijn. Wanneer men deze methode consequent volgt, is er weinig controle op wat het instinctieve ons dicteert. Betekenis in de klassieke zin van een inhoud of onderwerp wordt pas nadien aan het werk gegeven.

**Constant Permeke
(1886–1952)**

**Moederschap met wit kind
(1929)**

*Houtskool, verdunde olie verf op
doek*

180,0 x 90,0 cm

MSK, Oostende

Dit werk bezit zowel grafische als schilderkundige kwaliteiten. Net zoals Rik Wouters weet Permeke beide tot een evenwicht te brengen. Het ene aspect is onlosmakelijk met het andere verbonden, van hiërarchie is hier geen sprake.

De directeur van de Antwerpse academie Karel Verlat maakte eind vorige eeuw een spotprent waarin hij apen liet schilderen. Hij wilde hiermee de artistieke vrijheden aanklagen die de kunst volgens hem ondermijnden. Zelf maakte hij ook krabbelingen die dan uiteindelijk konden leiden tot een figuurtje of een voorwerp, alleen werd dit niet au sérieux genomen. Het betrof wel dezelfde methode. Zelfs Leonardo Da Vinci wilde kunstenaars al stimuleren tot het gebruik van het toevallige. Hij sprak over amorfe vlekken die de kunstenaar kunnen inspireren tot een bepaalde vormgeving. Al bestond het dus reeds langer, het vormgevende en eventueel stichtende element was het uiteindelijke doel van deze experimenten.

Een ander aspect van Joostens' werk zijn de fotocollages die hij realiseert. We zagen reeds dat zowel **Khnopff** als Ensor zich lieten inspireren door fotografische systemen en beelden. Joostens gebruikt daadwerkelijk foto's om er een werk mee op te bouwen, en verlaat hiermee de klassieke picturale traditie. Dit neemt niet weg dat hij een verwoed tekenaar blijft. De tekening blijft de meest directe weg om vorm te geven aan een idee.

**Constant Permeke
(1886–1952)**

Liggende boer

Houtskool op papier (op doek)

129,2 x 151,0 cm

MSK, Gent

De grootte van Permeke's werken komt tegemoet aan zijn behoefte om zich op fysieke wijze te manifesteren tijdens de creatie. Hij tekent matrozen, vissersvrouwen en boeren met een robuustheid die hun kenmerk is. De figuren zijn meestal zo gedrongen en aards dat een gracieuze of elegante lijn uit den boze is. De vervormingen verlenen deze mensensoort een extra potentie en eigen wil. De zware lijnen kunnen zowel hoekig-kubistisch als vloeiend worden, maar steeds springt Permeke er zuinig mee om.

Rik Wouters (1882–1916)

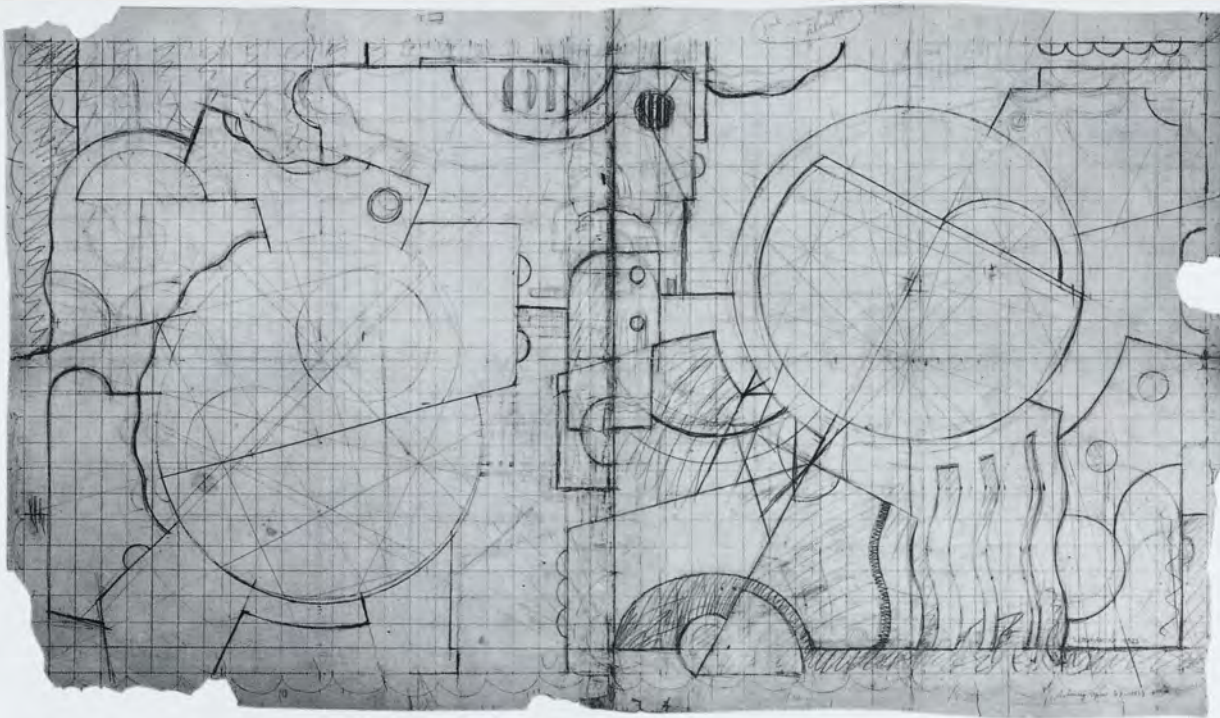
Rustende vrouw (1912)

Aquarel

43,0 x 53,0 cm

KMSK, Antwerpen

Met een zacht penseel legt Wouters een intiem moment vast in enkele lijnen. Nel bestaat uit een tiental luttele aanduidingen, zij is pure synthese. Als geen ander begrijpt Wouters de kunst om de witte leemte van het blad te laten meespelen in de taal van de tekening. Lijnen suggereren vlakken en kleur heeft een morfologische betekenis.

**Victor Servranckx
(1897–1965)
Ontwerp voor Opus 47
(1923)**

*Potlood en kleurpotlood op papier
63,8 x 109,4 cm
KMSKB, Brussel*

Binnen een raster maakt Servranckx gebruik van instrumenten als lineaal, meetlat en passer: Elke persoonlijke schriftuur is tot een minimum herleid. Zelfs de signatuur is in afstandelijke kapitalen aangebracht. Daar waar kunstenaars bij het schetsen liefst met een zacht potlood werken omdat het meer zwart afgeeft, gebruikt Servranckx een zuinig hard potlood, typisch voor constructie- en architectuurtekeningen. De machinale esthetiek van de tekening bevat cirkelsegmenten die verwijzen naar raderen die op elkaar inspelen. Van modellering of volumebetrachting is geen sprake meer. Hierdoor wordt eerder het karakter verkregen van een luchtfoto of een plattegrond. De verstrekte informatie dient op een nieuwe manier benaderd te worden, alhoewel er nog duidelijke referenties aanwezig zijn naar de zichtbare wereld. In zijn verdere evolutie zal de kunstenaar de zin van het kunstwerk zoeken in de vertaling van niet-zichtbare universele krachten die deze wereld eveneens regeren.

**Jules Schmalzigaug
(1882–1917)
Can can (1914–1916)**

*Aquareel op papier
29,7 x 45,5 cm
KMSKB, Brussel*

In 'Can can' worden voorwerpen en indrukken via vlekken, lijnen en kleurzones vertaald tot hun essentie. Schmalzigaug komt tot een nieuwe formulering van vorm en volume, maar poogt eveneens het aspect tijd te verwerken. Jakob Smits die hem beïnvloedde, vervangt het vormprobleem door een lichtprobleem en komt hiermee voorbij de puur optische registratie. Schmalzigaug wil de gelijktijdigheid van indrukken en een verloop in tijd tot uitdrukking brengen. Door het kruisen van lijnen, het botsen van kleurpartikels en de afwisseling van lichtgulgigheid versus remming, creëert hij een nerveuze omgeving waarin de dans zich afspeelt. De spanning tussen het onderwerp, de dans en de aangewende beeldende middelen wordt ten top gedreven.

Epiloog

In de romantiek en de nabloei van het neoclassicisme worden zowel schetsen gerealiseerd als afgewerkte tekeningen. Zij vormen de belangrijkste leidraad in het creatieve proces maar worden niet als autonome creaties beschouwd. De realisten wijzen op het belang van de autonomie van de beeldende middelen, die steeds duidelijk aanwezig waren in de schets zelf. Wanneer het dominerende medium, de schilderkunst, zelf evolueert en een schetsmatig karakter krijgt, stijgt zowel de waardering tegenover de schets als tegenover de afgewerkte tekening. Dit werkt zelfs retrospectief daar men eveneens van vroegere stromingen het tekenwerk opwaardeert. De waarde van de tekening komt tot uiting in de reproductie bij onder andere Daumier en Rops. De evolutie van de fotografie zal invloed hebben zowel op de waarneming van de realiteit als op de inhoudelijke zoektocht van de kunst.

De vormenrijkdom en zelfstandige presentatie van de tekening scheert de hoogste toppen tijdens het bestaan van de avant-gardevereniging 'Les XX'. Vanaf dat moment zal de tendens van abstrahering zich doorzetten en zal een fundamentele vormvernieuwing ontstaan. Deze vernieuwingen kunnen vaak het eerst worden waargenomen in de tekening. Sommige kunstenaars realiseren bijna echte constructietekeningen terwijl andere abstraheren en met behulp van het onbewuste tot kunstzinnige uiting komen. De weergave van de realiteit staat niet meer centraal in deze kunstwerken. Inhoud wordt veelal gevonden in de vorm. Dit betekent niet dat daar vroeger geen aandacht aan werd besteed, alleen gebeurde dit in mindere mate. Voorheen kon men een deel van een kunstwerk begrijpen door de verhalende aspecten die erin verwerkt waren. Gaandeweg zal men interpretatiemethoden gebruiken, afkomstig uit de archeologie, psychoanalyse, sociologie, semiotiek en andere wetenschappen. Dit heeft te maken met de invulling van de term kunst op zich. Deze evolueert in de richting dat iets een kunstwerk is omdat iets door een kunstenaar is gemaakt. Hiermee verschuift het probleem naar de vraag vanaf welk moment iemand kunstenaar is. Vroeger werd dit duidelijk bepaald door de Sint-Lucasgilde, hierna door de academie. Maar zoals behandeld in de breuk tussen officiële kunst en vooruitstrevende kunstpraktijk, is gebleken dat de academie haar dominerende rol verloor: Het kunstwerk in traditionele zin werd van zijn sokkel gehaald, wat tot verwarring leidde. Dit heeft er echter toe geleid dat minder gewaardeerde uitdrukkingmiddelen zoals schetsen eveneens hun belang kregen in het geheel van de kunstproductie.

Jozef Peeters (1895–1960) Portret van Edmond Van Dooren (1918)

Zwart krijt op papier
46,9 x 35,2 cm
KMSK, Antwerpen

Edmond Van Dooren was Peeters' medekunstenaar en samen vestigden ze zich in 1914 te Burcht aan de Schelde. Peeters richt zijn aandacht op de aparte volumes van het gezicht; hij peilt naar de plastische waarde van de onderscheiden delen. Schematisch bouwt hij het portret op als een constructie.

Paul Joostens (1889–1960) Haat (1917)

Potlood op papier
13,0 x 10,0 cm
KMSK, Antwerpen

In 1918 schrijft Paul Van Ostayen in zijn essay 'Het expressionisme in Vlaanderen' dat Joostens wil doordringen tot de eigenheid van de objecten, los van hun reële verschijningsvorm. 'Haat' lijkt daar een uiterste consequentie van te zijn. Strepen, krullen, krabbels, arceringen en toonwaarden beschrijven niets anders dan hun eigen morfologie. De kunstenaar heeft zich losgemaakt van de klassiek erkende vormen waarmee de realiteit geïmiteerd werd. Hoewel de titel van de tekening een zekere agressie inhoudt, is Joostens op een beheerste manier te werk gegaan. Nergens is er sprake van enige agressie bij het aanbrengen van de grafische sporen waardoor de drager (het gevoelige papier) zou worden beschadigd of zelfs vernietigd.

Verantwoordelijke uitgever:
R. Vercruyse
Oud Parochiehuis
Grote Markt 46
9100 Sint-Niklaas

Bijvoegsel bij OKV 1996/4
 OPENBAAR KUNSTBEZIT
 IN VLAANDEREN
 Vierendertigste jaargang
 december-januari-februari
 1996/nr. 4
 driemaandelijke periodiek
 voor inwijding in de beeldende kunsten
 door reproducties, teksten en
 radiouitzendingen.

Uitgave van Openbaar Kunstbezit
 in Vlaanderen v.z.w.
 onder de auspiciën van de Vlaamse
 provincies en in samenwerking
 met de B.R.T.N.

Verantwoordelijke uitgever:
 Rudy Vercruyse

Secretariaat, redactie
 en abonnementendienst:
 Oud-Parochiehuis, Grote Markt 46,
 9100 Sint-Niklaas
 tel.: 03/760.16.40
 fax.: 03/760.16.41

Publiciteit:
 03/231.28.00 (B-Promotion)
 B.T.w.-nummer: 427.190.176

Bankrelaties:
 448-0007361-87
 385-0590844-80
 000-0099920-10
 135.20 (NL)

Deze Mededelingen werd samengesteld
 door: Rudy Vercruyse,
 Marijke Declercq, Marc Devos
 en Geert Verstaen.

**Openbaar Kunstbezit
 in Vlaanderen op BRTN-radio**
 "Meesterwerken op papier"
 komt aan bod:

bij Radio 1 in "Eenhoorn"
 op dinsdag 10 december

bij Radio 3 in "De Kunstberg"
 op woensdag 11 december

bij Radio Donna in "Foyer"
 op maandag 9 december

bij Radio 2 Antwerpen (97,5 MHz)
in het avondregionaal (17-18 u)
 op zaterdag 30 november

Mededelingen

OKV-Verlotingsactie

Eerste prijs: een unieke set beschilderde vazen in porselein
 van Piet Stockmans

Waarde: 85.000,-BF

Foto: Stefan Keilens

Lid van de Unie
 van de Uitgevers van
 de Periodieke Pers

p

r

o

v

i

n

c

e

L

i

m

b

u

n

g

Hernieuw uw abonnement vóór 31 december 1996 en neem deel aan de jaarlijkse OKV-verlotingsactie

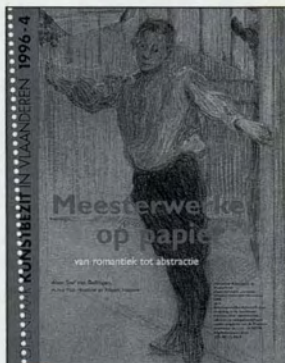
Meer informatie op bladzijde 12

Nu ook in de tijdschriftenhandel!

Piet Stockmans

Vol van leegte

Deze "Mededelingen" zijn een bijvoegsel bij de OKV-aflevering nr.4 jaargang 1996.

Meesterwerken op papier van romantiek tot abstractie
door Stef van Bellingen, m.m.v. Paul Huvenne en Robert Hoozee

De aflevering 4 van Openbaar Kunstbezit Vlaanderen 1992 (helaas uitgeput) was volledig gewijd aan tekeningen uit openbare collecties. Het overzicht liep van de Vlaamse Primitieven tot het begin van de 19de eeuw.

In dit nummer wordt een boog gespannen van ongeveer een eeuw. Van de nabloei van het neoclassicisme tot de abstractie. De gekozen werken zijn afkomstig uit openbare verzamelingen, dit betekent dat de keuze niet beperkt is gebleven tot Belgische kunstenaars. De keuze wil een aantal tendensen aanduiden die als exemplarisch gelden voor de behandelde periode, dit ondanks een aantal hiaten in onze openbare collecties. Er werd gezocht naar werken waarvan de tekenkundige kwaliteiten ook na reproductie manifest aanwezig blijven. Ook zonder kleur blijft een tekening steeds boeien, dit betekent: leren kijken naar lijnvoering, de subtiliteit van grijswaarden ontdekken en de gevoelheden van het materiaal leren waarden. Tekeningen reveleren op directe manier de persoonlijke schriftuur van de kunstenaar. Tekeningen geven ons een aanvullend beeld of tonen ons onverwachte facetten in het oeuvre van een kunstenaar.

In het Stedelijk Museum Stellingwerff-Waerdenhof te Hasselt staan sinds vorig jaar, aan weerszijden van een trap, twee metershoge glazen kijkkasten opgesteld. Ze vertellen een verhaal over de tijd die verglijdt, over vergetelheid, en vergankelijkheid.

Wie de trap oploopt ziet in de rechtse kast restanten van het industriële serviesgoed dat Piet Stockmans de laatste dertig jaar voor bedrijven als de Koninklijke Mosa te Maastricht ontwierp, en waarmee half Nederland haast dagelijks aan tafel zit.

Stockmans stortte de porseleinen kopjes, borden, en schalen met groot geweld van bovenuit in de smalle kast en op enkele uitzonderingen na bleven alleen bovenin nog wat borden heel. De rest ligt aan scherven. In de linkerkast deed hij hetzelfde met de porseleinen kunstwerken die hij reeds decennialang ambachtelijk produceert, maar dan wel één per één. Ook daar gaat het vaak om kopjes en borden maar ze zijn brozer, fragieler, onregelmatiger en fijner. Men kan er duidelijk de hand van de maker in herkennen. De kasten kregen een naam: *leder zijn geschiedenis*. "Ze moeten illustreren wat na verloop van tijd van een leven nog overblijft", zegt Stockmans: "scherven". En het wonderlijke is dat de twee kasten, hoewel de inhoud heel anders oogt, toch het leven van één en dezelfde man vertellen.

Van bij het begin bleek hij moeilijk te catalogeren. Want wie haalde het nu in zijn hoofd om met porselein iets te willen maken. "Men zei me: daar kunt ge niets fatsoenlijks mee maken, dat materiaal is veel te beladen. Bij porselein denkt men immers aan Chinese figuurtjes, wilde versieringen, bonbonnières, en Limoges". Al even ongebruikelijk was bovendien het feit dat hij van bij het begin zowel industriële gebruiksobjecten als ambachtelijke kunst ging maken en dat beide genres zich meer en meer gingen vermengen. Was hij nu kunstenaar of designer? Die opdelingen, hij heeft er nog altijd lak aan. In 1967 ging bij Royal Mosa de koffiekop *Sonja* in productie. Zoals al het serviesgoed dat Stockmans later ontwierp, was het vooral op functionaliteit

afgestemd: de hanteerbaarheid, en de mogelijkheid tot stapelen. Dertig jaar later is *Sonja* nog steeds een succes en de kaap van vijftig miljoen exemplaren werd jaren terug overschreden. Dat echter weinigen ze echt als een Stockmans kunnen aanwijzen, heeft met hun vormgeving te maken, en de principes die Stockmans daarbij hanteert. Hij laat zijn objecten in de eerste plaats stilte en soberheid uitstralen, en ze krijgen geen prul, frul, of krul teveel. Ze zijn als de volmaakte butler, alomtegenwoordig en toch onzichtbaar.

Dat laatste kan niet bepaald gezegd worden van de installaties die Stockmans met zijn ambachtelijk gemaakt porselein creëert. De ene keer hing hij vijfduizend porseleinen reepjes aan een muur naast elkaar. Een andere keer - op de Biënnale van Sao Paulo - vulde hij de vloer van een tentoonstellingszaal met tienduizend kleine bekertjes. En nog een andere keer vulde hij een vloer met porseleinen vormen, die op het eerste zicht op vervlekken leken.

Maar ondanks de verschillen tussen de objecten die door Piet-Stockmans-de-designer en Piet-Stockmans-de-kunstenaar worden gemaakt, blijven er ook grote gelijkenissen. Er is bijvoorbeeld de heerschappij van het wit dat hoogstens met een zacht en weemoedig blauw wordt afgewisseld. Ook in zijn monumentale installaties leek en lijkt Piet Stockmans alleen maar op maximalistische wijze de kracht van het minimalisme te willen propagieren.

"Misschien," zegt Piet Stockmans, "is dat hele oeuvre dat alsmat die sereniteit lijkt te propageren, gewoon maar een alter ego". Want van nature uit is hij enorm nerveus. Er is die niet aflatende drang om te blijven werken. Om tienduizend potjes één na één af te werken en in een installatie samen te brengen. Een vol

Losse nummers

Losse nummers kosten 250,-BF of 15,-NLG.
Bestellen kan door storting op rekening 448-0007361-87 (in België) of 135.20 (in Nederland) van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, met vermelding van de titel van de aflevering.

Spelregels gratis tickets

U kan een gratis ticket bekomen door een gele briefkaart te sturen naar Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Grote Markt 46, 9100 Sint-Niklaas

Bij de tentoonstellingen die een gratis ticket aanbieden, vindt u onderaan het artikel een blauwe balk met het aantal ter beschikking gestelde tickets.

Door loting wordt bepaald wie een ticket krijgt toegestuurd. Let op:

1. één ticket per tentoonstelling en per persoon
2. één ticket per gele briefkaart
3. de gewenste tentoonstelling vermelden

BRTN Departement Cultuur

Affiche

Elke week op zaterdag, om 12u. op TV1, om 20u. op TV2

Affiche bestaat uit volgende delen:

- **Agenda:** een vlugge en vlotte montage van een tiental komende of lopende tentoonstellingen, concerten, theater en dansvoorstellingen
- **Accent:** een korte reportage over een actueel kunstgebeuren waarin de betrokken kunstenaar centraal staat. Interviews door Régine Clauwaert
Kortom, een actueel en informatief programma over kunst in al haar vormen.

Het programma wordt verzorgd door Jan Blondeel en Marianne Soetewey (regie), Régine Clauwaert (samenstelling, redactie en presentatie), Nathalie Capiu (assistentie)

Stichting Vlaams Erfgoed beheert nu ook het Kasteel van Horst

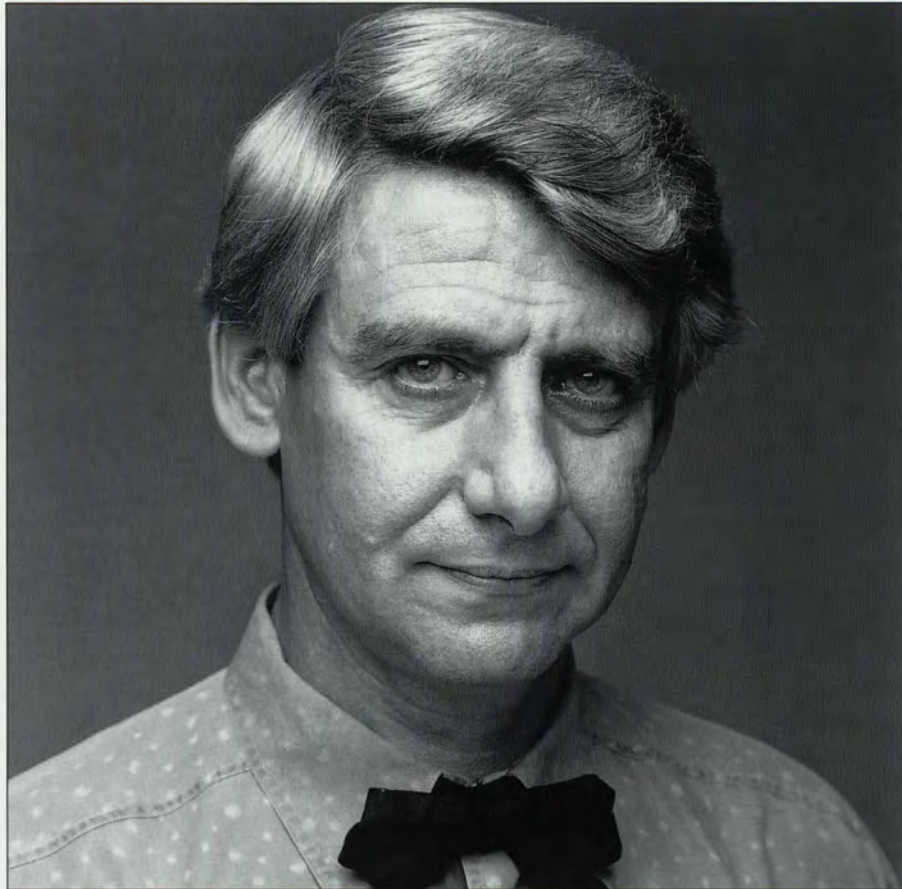

Foto: Jacques Sonck

jaar werkt hij aan zo'n kunstwerk. "Het heeft allicht met mijn moeder te maken en haar Nederlandse afkomst. Het plichtbesef dat door het Calvinisme waart. Het moeten werken om te mogen eten. Maar anderzijds brengt dat ritme en ritueel van alsmat hetzelfde te maken je ook in een bepaalde meditatieve stemming. Je wordt als de boer die de hele dag door zijn akker ploegt. Je geest raakt niet afgestompt, wel integendeel. Doordat je niet meer hoeft te denken bij wat je doet, komt er ruimte en energie vrij voor andere onderwerpen".

Hij vertelt zijn verhaal over eenvoud graag in veelvoud. In rekenkundige reeksen. Als een componist. Ik zeg dat het Calvinisme die obsessie voor het witte zou kunnen verklaren. Wij katholieken hadden die uitzinnig kleurige kathedraal, terwijl de Nederlanders ze helemaal in het wit bleven verven, sober en streng. Ik breng ook de Tjano-joe ter sprake, het verfijn- de theeritueel dat centraal stond in de Japanse levensstijl

van weleer, en een geloof in Zen dat een leven in leegte nastreeft, onbezwaard door passies en andere trivialia. Of dat de drang van Stockmans om met serviesgoed te werken kan verklaren, en het feit dat veel van zijn serviezen wel door een Japanner lijken gemaakt? "U zegt maar," antwoordt Stockmans. "Ik heb over die dingen wel gelezen. Maar om daarom van een leidraad te spreken... Het is eerder de intuïtie die mij tot dit werk heeft gebracht".

Zijn ambachtelijke producten omschrijft hij als organisch. Zijn kalligrafie is als gras. Zijn met potjes bezaaide vloeren wil hij graag met stranden vergelijken. Al zijn werk ademt een beetje de sfeer van die porseleinen lintjes die hij in een metrostation in vier rijen van telkens vijftwintig meter liet opwaaien. Ze moeten vooral het onzichtbare zichtbaar maken. Maar Stockmans zelf wil in dit soort bespiegelingen niet te ver gaan. "Soms", zegt hij, "worden de veranderingen in mijn werk door heel banale dingen bepaald". Zijn gebruik van blauw

heeft gewoon te maken met het feit dat het de enige kleur is die hij op een bepaalde temperatuur zuiver kan bakken. Aan erkenning wil het hem vooral in Nederland niet ontbreken. Hij kon er tot in het Stedelijk Museum van Amsterdam exposeren. In Vlaanderen kreeg hij in 1988 de Staatsprijs voor Beeldende Kunsten en vorig jaar verwierf hij de titel van Cultureel Ambassadeur van Vlaanderen. Voor de *Verlatingsactie* 1997 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen creëerde hij een set van acht vazen. Zoals steeds zijn ze het gevolg van de meest eenvoudige, haast kinderlijke handelingen: vouwen, breken, scheuren, rollen, en vullen. Wie goed luistert moet in die papierdunne hulzen een stilte horen tintelen. Een sensuele stilte. Want de tijd dat hij zijn vazen in kistjes - "doodskisten", zegt hij - ten grave legde is weer even weg.

MAX BORKA

Het kasteel van Horst, een waterburcht gelegen in de Vlaams-Brabantse gemeente Sint-Pieters-Rode op een boogschuit van Aarschot, is bij het brede publiek bekend als het decor voor menig avontuur van de Rode Ridder. Na het Fort Napoleon in Oostende is dit de tweede belangrijke site die door de Stichting Vlaams Erfgoed (SVE) in beheer wordt genomen.

De oorsprong van het kasteel van Horst situeert zich in de 13de eeuw. In de woelige jaren na de dood van Maria van Bourgondië werd het kasteel bijna volledig verwoest. Enkel de donjon bleef overeind. Het grootste gedeelte van de heropbouw volgde enkele jaren later, wanneer het kasteel eigendom was geworden van Gilles van Busleyden. Vermits het militaire belang van Horst uitgespeeld was, werd het kasteel omgebouwd tot een aangename verblijfplaats met brede ramen. In 1650 werd Maria-Anne van de Tympel eigenares van het kasteel. Met haar wordt de belangrijkste fase uit de geschiedenis van Horst afgesloten. Zij was immers de laatste adellijke eigenaar die het kasteel ook effectief bewoonde.

kasteel, wagenhuis en domein aan kwaliteit wint door middel van onthaal, informatie en begeleiding. In het oorspronkelijke kasteel zullen culturele activiteiten doorgaan. De horecafunctie verhuist naar het wagenhuis waar ook een infocentrum en een Erfgoedwinkel worden ingericht. Op die manier hoopt het SVE aan te tonen dat erfgoed en toerisme perfect tot hun recht kunnen komen binnen de kruitlijnen die door monumentenzorg worden getrokken.

Praktische informatie:
Kasteel van Horst
Horststraat, 3220 Sint-Pieters-Rode, 016/62.15.16
Open: - van Pasen tot 30 september, elke werkdag van 13 tot 22u., op zondag vanaf 10u. - van 1 oktober tot 15 december, enkel op zondag

Het is de bedoeling van het SVE dat de openstelling van

Kasteel van Horst.
Foto: Stichting Vlaams Erfgoed

Een pessimistisch levensgenieter, kan dat?

Zijn huis is een Chambres d'Amis, ingericht door de Italianen Spalletti en Salvadori. Zijn werkterrein is het Museum voor Schone Kunsten te Gent. Dit maar om te illustreren dat de leef- en werkwereeld van conservator Robert Hoozee groot is, gevarieerd, spannend en boeiend. 'Ik ben soms actiever dan ik eigenlijk zou willen zijn,' zegt hij.

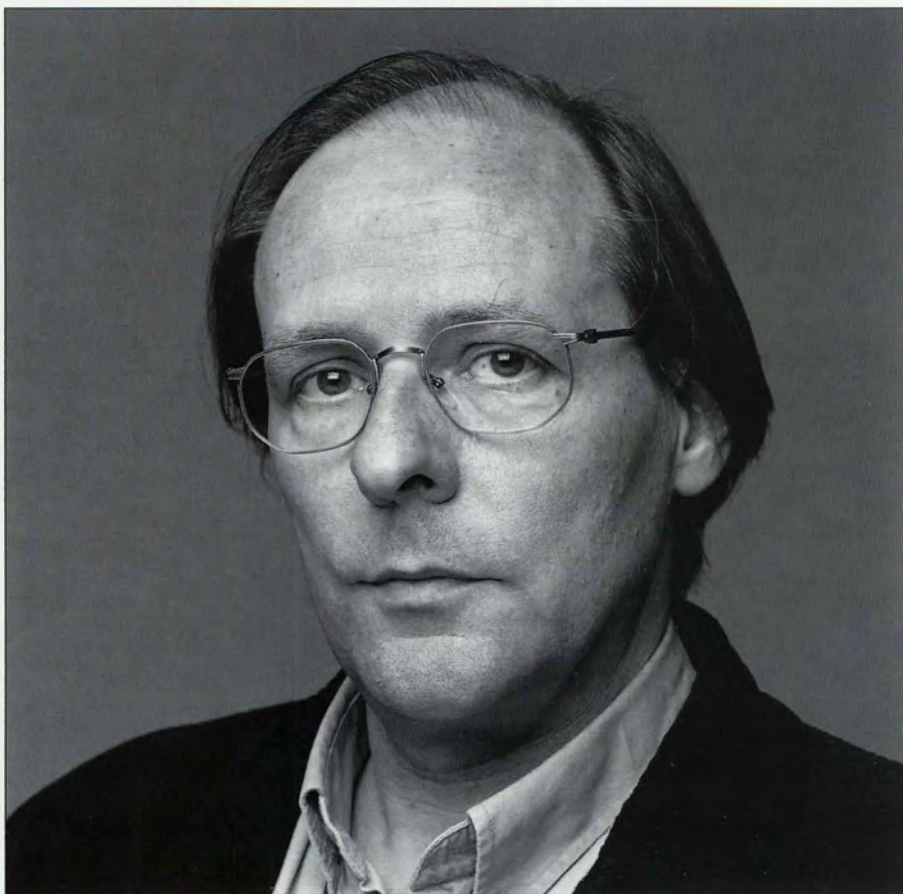
"Hedendaagse kunstenaars zijn meestal grote liefhebbers van oude kunst. Dat merk ik telkens weer als er bij Jan (Jan Hoet, conservator van het Museum voor Hedendaagse Kunst dat tot voor kort naast Schone Kunsten zat -nvdr.) een tentoonstelling is: zodra ze binnen zijn, komen de kunstenaars kijken naar onze Jeroen Bosch en de andere oude meesters," zei Robert Hoozee in de Standaard Magazine (14 juni 1996). "En dat is logisch," laat hij er vandaag op volgen. "Ik ben zelf eerder geneigd om naar een expositie van een actuele kunstenaar te gaan, dan naar een veiling van oude kunst. Ik zie mezelf geen folkloristisch figuur worden die zich volledig identificeert met zijn museum." Hij lacht: "Het is niet omdat ik me verdiep in

oude kunsten dat ik erin zou moeten vergrijzen." Of hij veel kunst in huis heeft? "Ik hou van het werk dat Spalletti en Salvadori naar aanleiding van Chambres d'Amis in mijn huis voltooiden. Het is licht, het is zonnig, het heeft pigment, het geeft me het gevoel in een schilderij te wonen. Enige radicaliteit laat me heus niet onberoerd: een huis afstaan aan twee artiesten en die in alle vrijheid laten betijen... En ik zou heus wel weten wat te kopen, maar ik hoef niet al te veel te tobben over mogelijke aankopen; wegens: te duur."

Kunst in huizen, huizen van kunst, het idee brengt Robert Hoozee terug in Groot-Brittannië waar hij zich na zijn universiteitsopleiding ging verdiepen in het werk van de

Engelse landschapsschilder John Constable. "Researchen in het Courtauld-Instituut was een verademing, in veel opzichten: ik hield van het wetenschappelijk onderzoek en ik hield van de tijdgeest, ik was op het juiste moment op heteiland." Hij zegt: "In tegenstelling tot Vlaanderen waren de privé-collecties heel toegankelijk, jonge onderzoekers als ik kregen alleen maar hulp. En je moet je voorstellen: ik was jong, had lange haren, was eerder non-conformistisch en zag toch de deuren van huizen en kastelen van de upper-class probleemloos openzwaaien. Dat is me bijgebleven: die upper-class die alles behalve conformistisch was. Die lui waren best erg eigenzinnig. Dat was iets wat ik niet voor mogelijk had gehouden." Robert Hoozee lacht: "Engelsen dragen hun kleren veel langer dan wij." En: "Het waren ook de gloriejaren van The Beatles. Ik draai ze nog, hun platen. Weet je, Engeland was in beweging toen... De hele constellatie zat goed. Pop was overigens maar één aspect in

Foto: Jacques Sonck

een immense verschuiving die een hele wereld en dé hele wereld in zijn voegen deed schudden. Alsof er een nieuwe cultuur geboren werd en ik daar ooggetuige mocht van zijn. De recente nominatie van Bob Dylan voor de Nobelprijs Literatuur leek me bijvoorbeeld heel terecht."

Was Engeland een mooie episode, Robert Hoozee kwam graag terug, naar Gent: "Ik hou wel van Gent, jawel. Maar ik heb zo het gevoel dat er geen steen meer afgebroken mag worden. Of liever: er moet wel gesloopt worden. Al die aartslelijke dingen vanaf het begin van de jaren zestig, iemand zou de moed moeten hebben een begin van afbraak te realiseren. En iemand zou het lef moeten vertonen gewaagde nieuwbouw te promoten. Ik ga vaak in de stad wandelen, heel vaak, en ik zie zo dat het weghalen van één mooi element een hele buurt kan verminken. Dat doet pijn, ja. De onbezonnenheid waarmee in dit land de dingen aangepakt worden kan me vreselijk ergeren. De stad mag ook wel wat groener. Als de lelijke plekken nu eens opgevuld zouden worden door mooi groen? Ik vrees echter dat in ons brein de visuele en ook auditieve verloedering al te veel kankert..." Hij geeft toe: "Ik ben fundamenteel pessimistisch." Hij zwijgt even, en vraagt: "Een pessimistische levensgenieter, kan dat?" Er treedt een stilte in: "Ik neem mezelf vaak voor aandachtiger en trager te gaan leven. Een beeld van Goethe die schrijft dat hij tijdens een wandeling twee uur de tijd neemt om een stel kinderen te tekenen, dat is een beeld dat me bijblijft... Brieven schrijvers die de uren laten wegdraaien om vier à vijf vellen te schrijven en die dan nog eens overschrijven om een dubbeltje te hebben... Een schrijver als Konrad die zijn lezers aanraadt om per dag niet meer dan een tiental pagina's uit zijn boeken te lezen... Ik denk kloosterlingen te begrijpen, ik meen het waarom van hun keuze te kunnen aanvoelen... Maar ik ben zelf veel te nerveus om naar trager te schakelen." Hij zegt: "Ik ben soms actiever dan ik zou willen zijn."

PAUL DE MOOR

Pamele was een middel-eeuws stadje dat zich tegenover Oudenaarde langs de rechteroever van de Schelde ontwikkelde. In 1543 verloor het zijn wettelijke identiteit en werd het door de burens opgeslorpt. Om vandaag Pamele vanuit Oudenaarde te bereiken, moet je nog steeds de Schelde oversteken. Een belevenis, niet alleen omdat je de moderne ophaalbrug over moet, maar vooral omdat je onmiddellijk geconfronteerd wordt met de absolute parel uit een reeks statige herenhuizen die dit stadsgedeelte siert: het Huis de Lalaing, een 17de-eeuwse patriciërs woning.

De naam van Lalaing is afkomstig van de 16de-eeuwse stadsgouverneur. De bouwgeschiedenis is niet helemaal duidelijk. In ieder geval staat vast dat het huidige, L-vormige grondplan in verschillende fasen tot stand kwam.

In de eerste helft van de 18de eeuw onderging het huis een grondige interieuraanpassing die tot op vandaag heel het karakter van het gebouw bepaalt. Uit deze periode stammen wellicht alle versieringen in stucwerk met rococo motieven. Ook de gevel aan de straatkant onderging wijzigingen. De vensters werden vergroot, het raamwerk gemoderniseerd, de bovenmuren kregen een fronton en de gevel werd met pleisterwerk bekleed. In de eerste helft van de 20ste eeuw voegde men aan het interieur diverse versieringen toe: onder meer het Chinese salon en een paar schoorstenen die men uit andere gebouwen had gehaald. Als geheel biedt het Huis de Lalaing een mooi beeld van een grote herenwoning die in de loop der tijden verschillende keren werd aangepast. De huidige decoratie, hoofdzakelijk in rococostijl, illustreert treffend de zin voor sierlijkheid en interieurkunst die deze periode karakteriseerde.

De huidige renovatiewerken, door de Stad Oudenaarde uitgevoerd, kaderen in de toe-

Aan de overkant van de Schelde in Oudenaarde schittert het Huis de Lalaing.
Foto: Technifoto - Oudenaarde

komstplannen die het stadsbestuur koestert om het Huis de Lalaing uit te bouwen tot een heus Textielcentrum. En eigenlijk staat dit huis al een hele tijd in het teken van textiel, meer bepaald van het tapijtweven: het kunstambacht waardoor Oudenaarde wereldfaam geniet. Het eigen restauratieatelier van historische wandtapijten is er gevestigd sinds 1984. De resultaten van dit conservatie- en restauratiewerk vallen te bewonderen in de prachtige Lakenhalle van het Oudenaardse stadhuis waar tijdens het toeristische seizoen de collectie wandtapijten is tentoongesteld. Aan het restauratieatelier is tevens een educatieve zaal verbonden waar het volledige proces van conserveren en restaureren in beeld wordt gebracht. Daarnaast vindt ook het weefatelier van de v.z.w. Vlaamse Ardennen Schilders-Ateliers (V.A.S.A.) een geschikt onderkomen in het Huis de Lalaing. Deze vereniging had in 1979 een atelier opgericht met het doel de tapijtweefkunst in en om Oudenaarde opnieuw tot leven te brengen. Daartoe werden, in nauwe samenwerking met het stadsbestuur, initiatiecurssussen georganiseerd en werd het realiseren van weefwerk, naar eigen ontwerp of naar dat van kunstenaars, in de kijker gezet. De nieuw geweven wandkleden

van V.A.S.A. hangen in het Huis de Lalaing tentoongesteld.

Maar de Stad Oudenaarde wil ook in de toekomst blijven werken aan de realisatie van het Textielcentrum. De vorig jaar aangekochte verzameling kunstvoorwerpen uit het voormalige weefatelier van Elisabeth de Saedeleer moet er volledig tot haar recht komen, samen met ander modern en hedendaags textiel dat te zien zal zijn in tijdelijke tentoonstellingen. Als voorbereiding op de grote tentoonstelling van Oudenaardse Historische Wandtapijten gepland in 1999 wordt enorm veel opzoekingswerk verricht. De neerslag daarvan zal in het Huis de Lalaing een plaats krijgen in een documentatiecentrum dat voor iedereen toegankelijk zal zijn.

Het restauratieatelier, de educatieve zaal, het weefatelier van V.A.S.A., de tentoonstellingen van modern en hedendaags textiel én een documentatiecentrum onder één dak, zullen het indrukwekkende Huis de Lalaing aan de overkant van de Schelde in Oudenaarde nog meer uitstraling geven.

Praktische informatie:

Huis de Lalaing
Restauratieatelier Historische Wandtapijten
Weefatelier V.Z.W. VASA
Bourgondiëstraat 9, 9700 Oudenaarde, (055/31.48.63)

Alle werkdagen open van 9 tot 17 uur, doorlopend
Groepsbezoeken met gids aan te vragen op de Dienst Toerisme, Stadhuis Oudenaarde (055/31.72.51)

VIZO-prijzen

Henry van de Velde 1996

Op 29 november werden in het Museum voor Sierkunst en Vormgeving te Gent voor de derde maal de VIZO-Prijzen Henry van de Velde uitgereikt. Hiermee wil de Dienst Kunstambacht van het VIZO verder de promotie voeren van de hedendaagse vormgeving en de belangrijkste figuren daarbij belonen.

De *Laureaat voor Loopbaan* is net als vorig jaar een glazenier. In opvolging van Michel Martens is nu Armand Blondeel aan de beurt. Hij begon zijn carrière na W.O. II en kende een eerste hoogtepunt met Expo '58. Zijn oeuvre is hoofdzakelijk abstract. De omgeving van de glasramen is voor Blondeel medebepalend voor het resultaat. Zijn kennis gaf hij door aan zijn zoons Sander en Herman. Deze laatste kreeg de eer om de nieuwe glasramen in de Gentse Sint-Baafskathedraal te realiseren.

Het nieuwste ontwerp van Maarten van Severen "Chaise Longue" is goed voor de *Prijs van het Beste Product*. Het is een ligzetel uit polyester, versterkt met glasvezel en aluminium. Uit de 64 kandidaten voor deze prijs werden er 13 geselecteerd voor de tentoonstelling.

"Chaise Longue", Maarten van Severen.
Foto: VIZO.

De *Prijs voor Jong Talent* gaat naar Katrien Rondelez. Na haar studies aan La Cambre in Brussel, creëert zij typische linnaire stoffen en tapijten waarbij vooral het gebruik van rubber en plastic, gecombineerd met traditionele materialen opvalt. Rondelez werkt ook als ontwerpster van stoffen voor de auto-industrie.

Monument

voor Koning Boudewijn

Op de linker Scheldeoever van Antwerpen zal een monument worden opgericht ter nagedachtenis van wijlen Koning Boudewijn. Het monument is bedoeld als een centrum dat voor iedereen toegankelijk is om er rust en bezinning te vinden. Van de vijf ingezonden projecten werd het ontwerp van Jo Crépain weerhouden.

Het monument zal verwijzen naar thema's die Z.M. Koning Boudewijn nauw aan het hart lagen, zoals de armoedeproblematiek en de situatie van de vrouw. Door een park van 99 witte kerselaars zal de bezoeker naar een esplanade kunnen wandelen. Op een muur zullen foto's en teksten van de Koning prijken. Zijn standbeeld wordt opgesteld onder een treurwilg. Het plein en de bomen zullen

's nachts verlicht worden, waardoor het monument ook voor wandelaars op de rechter Scheldeoever een baken wordt.

De vijf uitgewerkte maquettes staan te kijk in het Provinciehuis, Koningin Elisabethlei 22, Antwerpen en kunnen dagelijks bezichtigd worden van 9 tot 17 uur. De toegang is gratis.

Keltische

goudschat

ontdekt in Beringen

Bij graafwerken voor de bouw van een woning in Beringen werd in oktober 1995 een collectie gouden voorwerpen ontdekt. De vindsters/eigenaars brachten het Gallo-Romeins Museum op de hoogte. Na onderzoek bleek het om een Keltische goudschat te gaan, bestaande uit 25 gouden munten en fragmenten van verschillende sieraden. Depots van gouden halsringen en armbanden komen voor op plaatsen die van uitzonderlijk politiek of religieus belang waren. Zij dateren uit de tijd vlak voor de Romeinse verovering van onze streken. De vindplaats in Beringen is uitzonderlijk voor onze gewesten en kan een nieuw licht werpen op het historisch belang van onze contreien in het Keltisch cultuurlandschap. De goudschat werd verworven door het Provinciebestuur van Limburg. Het wordt een topstuk in de collectie van het Gallo-Romeins Museum dat samen met het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium een tentoonstelling voorbereidt met de Keltische goudschat als centraal aanknopingspunt voor de maanden mei en juni.

Mocht u wat vinden

Toevalsvondsten dienen binnen drie dagen gemeld te worden bij het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium. Zodoende behoudt de vinder ook zijn/haar recht op inspraak wat de onderzoeksmodaliteiten betreft en ook op eventuele schadevergoeding. Op basis van de recente archeologische decreet- en regelgeving wordt van de eigenaar, gebruiker en vinder verwacht de archeologische vondst tot tien dagen na melding "als een goede huisvader" te beheren, wat betekent dat de vondst in functie van het onderzoek beveiligd moet worden tegen beschadiging, vandalisme, diefstal, brand en ongunstige weersomstandigheden. Duurt het onderzoek langer dan een maand dan heeft men recht op schadevergoeding. Na bestudering wordt de vondst aan de vinder en de eigenaar in volle eigendom teruggegeven. Wordt de vondst aan derden overgedragen dan moet dit aan het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium gemeld worden.

De musea in Vlaanderen zijn belangrijke actoren binnen het maatschappelijk weefsel. Ze vervullen een zeer eigen rol bij het bevorderen van het cultuurhistorisch bewustzijn, de menswaardigheid en identiteit van onze Vlaamse Gemeenschap, het ontwikkelen van een waardevol toerisme, het stimuleren van een bruisend stads- en dorpsleven en de cultuurpedagogische verruiming van het onderwijs.

Het museum mag vandaag geen exclusieve, statische instelling zijn. Het moet een dynamisch centrum zijn, een knooppunt dat stuwt en verzamelt, werkingen initieert en coördineert.

Het ICOM-congres in Den Haag (1989) duidde deze specifieke opdracht aan met de term "cultuur-generator". *Het museum ontwikkelt cultuur.*

Om dit beleid een kader te geven, schreef ik een beleidsbrief en een museumdecreet. Daarenboven worden de middelen voor de ondersteuning van de museumsector in 1997 bijna verdrievoudigd en stijgen van 55 miljoen BF naar 145 miljoen BF.

De beleidsbrief musea vertrekt vanuit een analyse van het museumlandschap, formuleert de uitgangspunten en doelstellingen voor het museumbeleid en geeft aan welke beleidsinstrumenten zullen worden gebruikt om de doelstellingen te verwezenlijken.

Als uitgangspunt voor het museumbeleid wordt de nadruk gelegd op de plaats van het museum in de samenleving en het ontwikkelen van synergieën met andere actoren zoals het onderwijs en toerisme of het plaatselijk cultureel leven.

De doelstellingen voor het museumbeleid zijn een kwalitatieve structurering van het museumlandschap, het verhogen van de kracht van de museale werking, het

bevorderen van de participatie en het stimuleren van de samenwerking tussen musea. De kwalitatieve structurering van het museumlandschap zal gebeuren via de erkenning en de niveau-specifieke indeling die voorzien is in het decreet. Voor de uitvoering van deze doelstelling wens ik te komen tot een complementariteit tussen steden en gemeenten, provincies en Vlaamse Gemeenschap.

Als tweede doelstelling wil ik komen tot een verhoging van de kracht en kwaliteit van de museale werking: door de collectievorming te optimaliseren, door meer aandacht te verlenen aan preventief behoud en beheer, door gericht en vernieuwend onderzoek ten dienste van de collectie en het tentoonstellingsbeleid en door de publiekswerving te activeren.

De derde doelstelling betreft het stimuleren van de samenwerking tussen musea, bijvoorbeeld op het vlak van collectievorming of -beheer, promotie, inventarisatie.

Tenslotte wil ik ook de cultuurparticipatie bevorderen door de toegankelijkheid van musea publieksvriendelijker te maken, een goede educatieve werking te voorzien, verrassende tentoonstellingen aan te bieden en rond het museum een kring van geëngageerde vrijwilligers te verzamelen.

Het ontwerp van decreet tot erkenning en subsidiëring van

musea werd door de Vlaamse regering goedgekeurd op 26 juni 1996 en is momenteel in bespreking bij het Vlaams Parlement. Het wordt in principe van kracht vanaf 1 januari 1997.

Het museumdecreet voorziet een erkenning van musea. De erkenning is een volledig nieuw instrument binnen het museumbeleid. De erkenning moet enerzijds worden beschouwd als een kwaliteitsstandaard en anderzijds als eerste subsidiëringsovereenkomst. In overleg met de museumsector en de andere overheden zal een helder en duidelijk kwalitatief beoordelingsstelsel worden ontwikkeld. Het aantal voorbeelden uit het buitenland zullen zeker als leidraad dienen.

Om een complementair museumbeleid tussen de Vlaamse Gemeenschap, de provincies en de steden en gemeenten te kunnen voeren, zullen de erkende musea een niveau-specifieke indeling krijgen op grond van volgende criteria:

- hun culturele verantwoordelijkheid;
- de inhoud en de doelstelling van het museum;
- het wetenschappelijk en logistiek apparaat;
- de kwaliteit en de uitstraling van de museumwerking;
- de geografische invloedssfeer.

De subsidiëring zal uiteenvallen in drie soorten ondersteuning:

- rechtstreekse subsidies aan de erkende musea op basis van de niveau-specifieke indeling;
- ondersteuning voor overkoepelende initiatieven of begeleiding van musea of het museumwezen;
- startsubsidies en begeleiding voor selectief gekozen nieuwe initiatieven.

Steunpunten zullen nodig zijn om een aantal beleidsopties op het terrein te realiseren. Met de Vlaamse Museumvereniging (VMV), de Koning Boudewijnstichting en andere ondersteunende instanties zal in de toekomst een partnerschap worden aangegaan voor initiatieven ter ondersteuning van het Vlaams museumlandschap. Ook het Koninklijk Museum voor Schone

Kunsten te Antwerpen heeft als wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Gemeenschap een essentiële informatie- en onderzoeksopdracht.

Daarnaast denk ik aan het initiëren of ondersteunen van opleidings- en navormingsinitiatieven, het museumconsulentschap, publiekgerichte acties en het informatiseren van de museale basisregistratie.

Omwille van het belang van een actueel museumaanbod in onze culturele samenleving voer ik een actief en vernieuwend museumbeleid. Deze beleidsintenties moeten vanzelfsprekend concreet gestalte krijgen in de musea zelf. Ik hoop dat de Vlaamse museumverantwoordelijken met veel enthousiasme op deze uitnodiging zullen ingaan. En dat daardoor een steeds groter publiek zich aangesproken zal voelen om zich te verdiepen in voorbij en actuele uitingen van kunst en cultuur.

LUC MARTENS
Vlaams minister van Cultuur,
Gezin en Welzijn

onder het Emile Braunplein in Gent

Bij de eerste fase van het opgravingsproject op het Emile Braunplein onder leiding van de Dienst Stadsarcheologie Gent werd een verrassende en voor Gent unieke ontdekking gedaan. Op zowat 80 centimeter onder het huidige peilniveau werd een houten straatbedekking gevonden.

Er kwamen bij de opgravingen enkele bouwresten aan het licht hoofdzakelijk uit de post-middeleeuwse tijd. Volgens de geschreven gegevens kan het gaan om minstens een middeleeuws stenen huis. Het meest verrassend en tot nog toe uniek voor Gent zijn de sporen van een houten straatbedekking. Op horizontale langsliggers van berkenhout werden eikenhouten dwarsbalken gelegd die met kleinhouten in de grond werden vastgelegd. Dergelijke houten wegdekking was een hele verbetering voor het verkeer in de Korte Ridderstraat.

Inlichtingen:
Stad Gent, Dienst
Stadsarcheologie,
Onderstraat 20, 9000 Gent,
09/223.99.22 of
09/223.99.77

Museum Mesdag in weer open

Na vier jaar restaureren en renoveren opent het Museum Mesdag zijn deuren weer voor het publiek. De befaamde Haagse zeeschilder Hendrik Willem Mesdag (1831-1915) verzamelde een omvangrijke hoeveelheid kunst. Zijn collectie bevat bijna 300 schilderijen en 90 tekeningen en prenten. Daarbij komen nog minstens 500 stuks kunstnijverheid, waar onder wandtapijten, oosterse en westerse keramiek, bronzen en meubelen.

De museumzalen kregen hun oorspronkelijke kleurigheid en stoffering terug en wandtapijten en portières roepen de sfeer van destijds op. Ook de schilderijen zijn op 19de eeuwse wijze opgehangen:

De lezers van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen kunnen gratis een exemplaar van de beleidsbrief musea bekomen door een kaartje met hun adres en de vermelding 'beleidsbrief musea' te sturen of te faxen naar:
Kabinet van de Vlaamse minister van Cultuur, Gezin en Welzijn, Martelaarsplein 7, 1000 Brussel
(fax 02/227.28.05)

Monumentenwacht

In 1991 werd de v.z.w. Monumentenwacht Vlaanderen opgericht. Het jaar daarop volgde de oprichting van een v.z.w. Monumentenwacht in de vijf Vlaamse provincies. Basisidee was dat veel dure restauraties het gevolg zijn van een langdurige verwaarlozing. Regelmatig nazicht door een team specialisten kan dus veel leed en kosten besparen. Eind vorig jaar besloot ook de Stad Antwerpen om lid te worden van de v.z.w.

Met ongeveer 1200 beschermde monumenten vertegenwoordigt Antwerpen 40% van alle beschermde monumenten in de provincie. De stad zelf is eigenaar van 125 beschermde monumenten. De eerste onderzoeksrapporten van o.a. het stadhuis, Vleeshuis en stapelhuis Sint-Felix zijn reeds ter beschikking van de stad gesteld. Het stapelhuis Sint-Felix maakt deel uit van een indrukwekkende concentratie van pakhuizen in de Antwerpse haven. Het eerste initiatief voor de bouw dateert van 1854. De werkzaamheden waren nog niet voltooid toen de eigenaar de toelating kreeg om het pakhuis af te breken en een nieuw te bouwen naar een ontwerp van architect

Felix Pauwels. Nauwelijks was dat klaar of er brak brand uit. Bij de heropbouw eiste de stad dat het nieuwe gebouw twee vleugels zou bevatten en dat de verschillende ruimten door bakstenen muren afgesloten en van ijzeren poorten voorzien zouden worden. Door de constante toename van de havenbeweging zag de stad zich begin deze eeuw geplaagd voor een groot tekort aan eigen opslagruimte. In 1917 kocht ze het stapelhuis Sint-Felix. In 1976 werd het gebouw op de lijst van beschermde monumenten geplaatst. Vandaag staat het 30.000 vierkante meter grote complex leeg.

Een nieuwe bestemming is de beste bescherming. Twee denkpijsten lagen eerder op tafel: het gebouw volledig commercialiseren of er de architectuurschool in onder te brengen. Beide voorstellen hadden gemeen dat ze zo ingrijpend waren dat van het monument zelf na de verbouwing slechts 10% over bleef. Met de huidige voorstellen om o.a. het stadsarchief van de Venusstraat en vele andere locaties, over te brengen naar het pakhuis Sint-Felix, ziet de stad de kans om het pakhuis te redden in zijn totaliteit.

Den Haag na restauratie en renovatie

boven elkaar en op symmetrische wijze.

Ter gelegenheid van de heropening van het museum verschijnt de catalogus "Paintings and Drawings of Museum Mesdag" (Hfl. 135,-).

Praktische informatie:
Museum Mesdag
Laan van Meerdervoort 7F,
Den Haag, Nederland
Open: van dinsdag t.e.m.
zondag van 12 tot 17 uur.
Gesloten op maandag en
1 januari 1997.
Toegang: NLG. 5,-

Tentoonstellingsnieuws

Aalst

'k Zag twee ???

8 januari tot 2 februari

Een tentoonstelling van grote en kleine, pluchen, mohairen, wollen, artistieke, culturele, intellectuele en andere toffe beren wordt zonder twijfel een gezellige bijeenkomst. Ook de bekende berenschilder Albert Mastenbroek en een groot verzamelaar-invoerder Guy Sobrie uit Gent tonen hoe hun berenliefde vorm kreeg. Guy Sobrie zorgt onder andere voor enkele unieke beren-exemplaren naast grote namen zoals Barbara-Ann, Audi Sison, Paula Lawton en de bekende beer met een oorknopje van Steiff. Uit de wereld van Walt Disney werden Baloo en Winnie de Poeh uitgenodigd en om het geheel multicultureel te houden zijn er ook knuffelberen uit Rusland, de Filipijnen, China en Afrika.

Cultureel Centrum De Werf
Molenstraat 51, 9800 Aalst,
053/76.13.11

Antwerpen

Camille Huysmans (1871-1968)

14 december tot 1 maart

Camille Huysmans was een hartstochtelijk, eigenzinnig en energiek man, die zich ten volle engageerde in de sociale en politieke strijd. Hij was zowel een minister met letterkundige aspiraties, voorzitter van de Kamervan Volksvertegenwoordigers, burgemeester van Antwerpen, secretaris van de Socialistische Internationale als beschermheer van kunst en onderwijs. De tentoonstelling concentreert zich vooral op de initiatieven die Huysmans als secretaris van de Socialistische Internationale tijdens de Eerste Wereldoorlog nam om tot een rechtvaardige vrede te komen.

Archief en Museum voor het
Vlaamse Cultuurleven
Minderbroedersstraat 22,
2000 Antwerpen,
03/232.55.80
Open: dagelijks van 10 tot
17u. Gesloten op maandag,
25 en 26 december, 1 en
2 januari.
Toegang: 75,-BF

Jozef Kets, beeldhouwer tot 22 december

Jozef Kets is als beeldhouwer een autodidact, maar volgde wel privélessen bij onder andere Floris de Cuyper. Kets werkt het liefst met edele houtsoorten zoals ebbenhout, palissander en olijvenhout. De menselijke figuur is het opvallendst in zijn oeuvre. Met deze beelden wil hij een boodschap van humaniteit en vrede gestalte geven.

Jozef Kets, "Torso", 1996, eik, 98 cm.
Foto: Centrum Elzenveld

Centrum Elzenveld - St.-Joris- pand

Sint-Jorispoort 27bis, 2000
Antwerpen, 03/233.56.11.
Open: van donderdag tot
zondag van 12.30 tot 17.30u.
Toegang: gratis

Edward Leibovitz

13 december tot 19 januari

Na zijn studies aan de Academy of Fine Arts in Haifa en de Bezalel Academy of Fine Arts in Jeruzalem volgde de Roemeen Edward Leibovitz nog lessen aan de Academie voor Schone Kunsten in Berchem. Grafiek en schilderijen uit zijn Antwerpse studiekeperiode zijn gekenmerkt door grillige, rusteloze composities. Maar met de ontdekking van glas als artistiek medium komt er een

kentering. De onrust verdwijnt of wordt in een filosofische benadering ingebed. Eind jaren zeventig heeft Leibovitz het kerven van de glasmasa tot rondsculpturen volledig onder de knie. Vaak creëert hij menselijke figuren. Hoe barok de uitwerking van de haren, de handen en de accessoires ook mag zijn, de geeluitsdrukking is doorgaans sereen en gelaten.

Centrum Elzenveld - St.-Joris- pand

Sint-Jorispoort 27bis, 2000
Antwerpen, 03/233.56.11.
Open: van donderdag tot
zondag van 12.30 tot 17.30u.
Toegang: gratis

"Adam en Eva", Edward Leibovitz.
Foto: Centrum Elzenveld

Bureau d'Etudes Greisch tot 12 januari

Bouwkundig ingenieur René Greisch is een van de meest opmerkelijke bruggenbouwers en geniet ook erkenning ver buiten België. Bureau d'Etudes Greisch (BEG) tracht met een minimum aan materialen en productiekosten een zuiver functionele, maar tegelijk gracieuze constructie te bouwen.

deSingel

Desguinlei 25, 2018 Antwerpen,
03/248.38.00
Open: dagelijks van 14 tot
18u. Gesloten op maandag
Toegang: gratis

Bureau d'Etudes Greisch. Brug van
Wandre. Foto: Daylight sprl

Christian Kieckens

30 januari tot 16 maart

Bouwen is omzetten van een concept in materie. In de tentoonstelling worden de begrippen fysiek, emotie en intellect gerelateerd aan de drie werkhema's van de architectuur, zijnde concept, context en conditie. Dit betekent dat volgende onderwerpen aan bod komen: bouwen, materie, definitie, schriftuur, werkwijze, attitude, identiteit, geheugen en geschiedenis.

deSingel

Desguinlei 25, 2018 Antwerpen, 03/248.38.00

Open: dagelijks van 14 tot 18u. Gesloten op maandag
Toegang: gratis

Het object als bemiddelaar

tot 15 maart

Rituele voorwerpen afkomstig van acht verschillende culturen worden met elkaar geconfronteerd. Deze voorwerpen fungeren in rituelen waarbij men een verbinding beoogt met het bovennatuurlijke. Wat die bemiddelende rol in het menselijk streven naar verbinding met de bovennatuur precies is, wordt tijdens de tentoonstelling duidelijk. (zie ook *Mededelingen 96/3*)

Etigrafisch Museum

Suikerrui 19, 2000 Antwerpen, 03/232.08.82
Open: dagelijks van 10 tot 16u45

Memento Metropolis

15 februari tot 11 mei

Centraal staat de vraagstelling "Welke herinnering aan onze grote steden zal ons bijblijven nu wij ons bevinden op de drempel van de 21ste eeuw?". Gezien door de ogen van internationaal gerenommeerde kunstenaars, cultuurfilosofen, wetenschappers visualiseert deze expositie de "metropool" als broedplaats bij uitstek van onze westerse beschaving.

Het visuele uitgangspunt van dit project is het schilderij "Het vlot van de Medusa" van Théodore Géricault uit 1818-19, waarin de paradox tussen vooruitgang en regressie verat ligt. De installatie "Het gelukkig einde van Franz Kafka's Amerika" van de Duitse kun-

stenaar Martin Kippenberger uit 1992 vormt het sluitstuk en brengt een ironisch commentaar op onze "ideale" samenleving, eindpunt van een lange evolutie, waar materieel succes, een job en de status dominerende waarden zijn. Tussen deze beide kunstcreaties illustreren tal van beoemdheden een dwarsdoorsnede van het wetenschappelijk en filosofisch denken aan de hand van prototypes, ontwerpen, tekeningen, schilderijen, installaties, sculpturen, geschriften, film en muziek.

20 vrijskaarten voor 2 personen

Hessenhuis

Falconrui 53, 2000 Antwerpen, 03/232.84.28

Open: dagelijks van 10 tot 17u. Gesloten op maandag
Toegang: 100,-BF

De bureu vieren feest. Geboorte, overgang en huwelijk bij Antwerpse bevolkingsgroepen.

tot 15 december

In een multiculturele stad als Antwerpen is het boeiend om de rijke volkscultuur van joden, Marokkanen, Turken en Vlamingen met elkaar te vergelijken. Daarom organiseert het Provinciebestuur van Antwerpen in de Koningin Fabiolazaal een tentoonstelling over de wijze waarop deze grote Antwerpse bevolkingsgroepen familiefeesten vieren.

Koninklijke Fabiolazaal

Jezusstraat 28, 2000 Antwerpen
Open: dinsdag tot zondag van 10 tot 17u, woensdag van 10 tot 21u. Gesloten op maandag. Toegang: 40,-BF

Het volk ten voeten uit. Naturalisme in België en Europa, 1875-1915

tot 16 februari

De term "naturalisme" in de schilderkunst wordt gebruikt voor laat-negentiende-eeuwse, monumentale, soms foto-

Frans Van Leemputten, *Brooduitdeling op het dorp, 1892*. Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen

getrouwe voorstellingen uit het dagelijkse leven van het gewone volk. De naturalistische schilders kozen hartverscheurende, aandoenlijke, charmante of louter fascinerende onderwerpen uit het gewone leven van de volksklasse. Bekend zijn de schilderijen van Constantin Meunier, Léon Frédéric of Eugène Laermans, die ten onrechte louter gebruikt werden als illustraties van de trieste 19de-eeuwse sociale toestanden. Het naturalisme was, veel meer dan het post-impressionisme of het symbolisme, een uitzonderlijk populair internationaal fenomeen. (zie ook *Mededelingen 96/3*)

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten

Plaatsnijdersstraat 2, 2000 Antwerpen, 03/238.78.09
Open: van dinsdag tot zondag van 10 tot 17u, woensdag tot 21u. Gesloten op maandag, 25 december, 1 en 2 januari 1997 Toegang: 200,-BF - 150,-BF - 100,-BF - gratis

De boekillustraties ten tijde van de Moretussen

tot 17 januari

Nadat Christoffel Plantijn de basis legde voor de bijzondere faam van de Plantijnse drukkerij, leidde zijn schoonzoon en opvolger Jan I Moretus het bedrijf succesvol doorheen de moeilijke jaren na de "Val van Antwerpen" (1585). Hij slaagde erin de drukkerij weer internationale uitstraling te geven. Jan I Moretus en zijn zoon legden sterk de nadruk op de hoge kwaliteit van vormgeving en illustraties.

Museum Plantin-Moretus

Vrijdagmarkt 22-23, 2000 Antwerpen, 03/233.02.94

Open: dagelijks van 10 tot 16.45u. Gesloten op maandag, 1 en 2 november, 25 en 26 december, 1 en 2 januari 1997
Toegang: 75,-BF - 30,-BF - gratis

Above-Below the Surface

tot 12 januari

Naar aanleiding van het Cultureel Akkoord Vlaanderen-Finland, organiseerden het MUHKA en het Nykytaiteen Museo in Helsinki een tentoonstelling van vier Finse en vier Vlaamse kunstenaars. De titel refereert aan het "zichtbare" en het "onderhuidse" in hun oeuvre.

MUuseum van Hedendaagse Kunst Antwerpen Leuvenstraat 32, 2000 Antwerpen, 03/238.59.60

Ann Veronica Janssens, Raoul De Keyser, Eran Schaerf, Marijke Van Warmerdam

31 januari tot 30 maart

Ann Veronica Janssens (°1956, Folkstone) realiseert sculpturen en installaties die aanleunen bij de minimal art. Het oeuvre van Raoul De Keyser (°1930, Deinze) bevindt zich op de grens van de schilderkunst. We zouden zijn werk ook kunnen omschrijven als als een "requiem voor de schilderkunst". Centraal gegeven in het werk van Eran Schaerf (°1962, Tel Aviv) is het betekenisveld van het concept en de vaststelling dat dit niet scherp kan afgebakend

worden. In de 16mm films van Marijke Van Warmerdam (°1959, Nieuwer Amstel) worden alledaagse taferelen eindeloos herhaald. Het zijn korte, ontwapenende "loops", films waarvan begin en einde zonder zichtbare overgang aan elkaar gemonteerd zijn. In "Frame", een productie gerealiseerd voor het MUHKA wordt een 16mm filmbeeld gecombineerd met interviews.

MUuseum van Hedendaagse Kunst Antwerpen Leuvenstraat 32, 2000 Antwerpen, 03/238.59.60

Jan Cox (1919-1980). Grafiek

tot 19 januari

Jan Cox was wat men noemt een "filosofisch kunstenaar". Schilderen was in zijn ogen niet alleen een primaire behoefte, maar ook een kennisinstrument waarmee hij inzicht kon krijgen in de "condition humaine". In zijn oeuvre verwerkt Cox namelijk zijn traumatische oorlogservaringen én de na-oorlogse filosofie van het existentialisme. Onder meer in zijn indrukwekkende "Iliassuite" grijpt hij terug naar de wereld van de klassieke mythologie.

Stedelijk Prentenkabinet

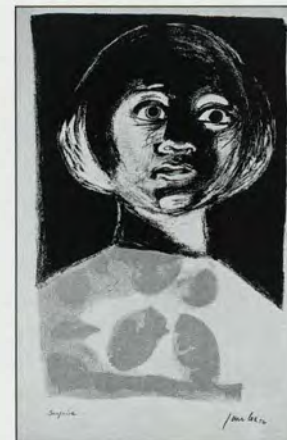
Vrijdagmarkt 22, 2000 Antwerpen, 03/232.24.55 of 03/233.02.94
Open: dagelijks van 10 tot 16.45u. Gesloten op maandag.

Jan Cox, "Surprise", 1952.

Litho, 3 kleuren, 35,5 x 23,5 cm.

Privé-verzameling.

Foto: Guy Hutsebaut

Inhoudiging van de nieuwe gebouwen

Op donderdagavond 29 augustus 1996 vond de prijsuitreiking plaats van de OKV-verlotingsactie 1996.

Het was een dubbel feest omdat de prijswinnaars en genodigden konden samenkomen in de pas geopende kantoren van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen.

De prijsuitreiking viel samen met de opening van de tentoonstelling van Koen Vanderstukken, die werd opgezet i.s.m. het Stadsbestuur van Sint-Niklaas.

De hoofdprijs was een glassculptuur van deze kunstenaar: "Pendulum".

Ook de tweede t.e.m. de vijfde prijs werd uitgereikt en de gelukkige winnaars gingen naar huis met een meerdaags verblijf in een Duits luxe-hotel.

Gedeputeerde Jean-Pierre Van der Meiren, voorzitter van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w. heet de talrijke aanwezigen hartelijk welkom en houdt de inhoudings-toespraak.

(foto Joris Luyten, Ekeren)

BOVEN: Koen Vanderstukken kan zijn "Pendulum" moeilijk loslaten; de winnaars, de heer en mevrouw Peten-Nouwkens zoeken in gedachten reeds een plaats in hun woning.

(foto Joris Luyten, Ekeren)

Kunstercriticus Jan Walgrave geeft toelichting bij het ongemeen boeiende glaswerk van Koen Vanderstukken.

(foto Joris Luyten, Ekeren)

Opening van de tentoonstelling Koen Vanderstukken Prijsuitreiking 1996

Zoals ieder jaar weet de heer Koen Fobert van de firma ASM de OKV-prijswinnaars gelukkig te maken met een hotelcheque.

(foto Joris Luyten, Ekeren)

Gedeputeerde Van der Meiren weet met een prachtige bloemenruiker dit geluk nog te verstevigen.

(foto Joris Luyten, Ekeren)

(foto: Toeristische Dienst, Sint-Niklaas)

1997 Het programma

(foto: Marcel Mariën, Province de Hainaut)

Aflevering 1
verschijnt eind januari

Surrealisme in Belgische collecties

Een aantal aandachtspunten binnen het surrealisme als beweging en als levenshouding worden kritisch benaderd en geïllustreerd aan de hand van kunstwerken uit Belgische musea (schilderijen, tekeningen, foto's) en documentair materiaal.

(foto: Nationaal Museum van de Speelkaart)

(foto MUHKA)

Aflevering 2
verschijnt midden april

Het Nationaal Museum van de Speelkaart in Turnhout

Een korte historiek van dit industrieel-archeologisch museum; een duiding van de Turnhoutse speelkaarten-industrie binnen de Europese context en uiteraard een presentatie van de ongemeen rijke museumcollectie.

Aflevering 3
verschijnt midden september

Lucas Fayd'herbe

In 1997 herdenkt Mechelen de 300 ste verjaardag van de sterfdatum van stadsgenoot en meester beeldhouwer en architect Lucas Fayd'herbe. Deze editie biedt een boeiende wandeling langsheen beelden en bouwwerken waarmee Fayd'herbe zijn stad heeft verrijkt.

(foto Stad Mechelen)

Aflevering 4
verschijnt eind november

Het MUHKA

Een volbloed museumnummer over het Museum voor Hedendaagse Kunst in Antwerpen met niet alleen aandacht voor de speerpuntfunctie en het concept van dit museum, maar vanzelfsprekend ook voor de architectuur.

Het programma werd samengesteld door de programmatie-commissie van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen die vergadert onder het voorzitterschap van de heer Jean-Pierre Van Der Meiren, gedeputeerde voor cultuur van de provincie Oost-Vlaanderen en voorzitter van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w.

Leden zijn (in alfabetische volgorde):

de heer Willy Bultereys, erehoogleraar en bestuurder van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w.;
de heer Rob Buytaert, vormgever, Antwerpen;
de heer Luc Demeester, directeur-uitgever Lannoo, Tielt;
de heer Robert Hoozee, conservator van het Museum voor Schone Kunsten, Gent;
de heer Paul Huvenne, adjunct-conservator Rubenshuis, Antwerpen;
de heer Willy Juwet, directeur-generaal van de Administratie Kunst, Departement W.V.C., Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap;
de heer Rik Sauwen, producer BRTN, Departement Cultuur;
de heer Johan Valeke, directeur Vlaams Instituut voor het Zelfstandig Ondernemen, Dienst Kunstambacht;
de heer Johan Van Cauwenberge, hoofdpresentator BRTN-Radio 3;
de heer Jos Vandebreden, directeur van het Sint-Lukasarchief, Brussel;
de heer Rudy Vercruyse, directeur Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w., Sint-Niklaas;
de heer Jan Walgrave, conservator Provinciaal Veiligheidsinstituut, Antwerpen;
mevrouw Birgit Waeterloos, uitgever, Gent;

En de prijzen OKV Verlotingsactie 1997

Eerste prijs

Een set beschilderde vazen in porselein van Piet Stockmans

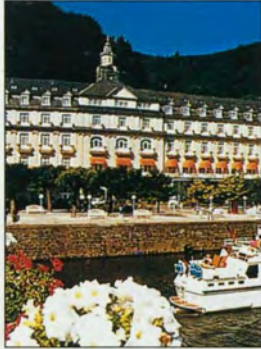

Foto Stefan Kellens

De waarde van deze unieke set is 85.000,-BF

Tweede t.e.m. vijfde prijs

In dit en vorige Mededelingen werd U telkens een hotel in Duitsland voorgesteld. Abonnees maken kans op een uiterst verzorgd verblijf in één van deze hotels: een verblijf van 2 overnachtingen voor 2 personen in een dubbele kamer. De tweede t.e.m. de vijfde prijs zijn gelijkwaardig.

Tweede prijs
Bad Ems

Derde prijs
Rema Hotel Bellevue
te Traben-Trarbach

Vierde prijs
Parkhotel Gaggenau
te Gaggenau

Vijfde prijs
Berghotel Hoher Knochen
te Schmallenberg

Laten wij vooraf duidelijk stellen dat bij deze prijzen *niet* zijn inbegrepen: - uw verplaatsing naar en van het hotel; - de dranken (tenzij anders vermeld)

Ongeduldig? Alle toeristische informatie over Duitsland kan U gratis bekomen op volgend adres:
Duitse Nationale Dienst voor Toerisme
A. De Broeckstraat 54-56, 1140 Brussel, 02/245.97.00.
Reservaties zijn mogelijk bij alle erkende reisbureaus.

Zesde tot de 25ste prijs:
"Petit Roman", zeefdruk van Fik van Gestel. Gedrukt in zeven kleuren. Formaat tekening: 38 x 30 cm.
Foto: Joris Luyten Ekeren

De jaarlijkse OKV kunstboekaanbieding

"ART DECO EN MODERNISME IN BELGIË. ARCHITECTUUR IN HET INTERBELLUM."

door Jos Vandenbreeden & France Vanlaethem

Na Wereldoorlog I vergde de wederopbouw van de nieuwe maatschappij een nieuwe architectuur. Gretig werd er afgerekend met de oubollige neostijlen van de 19de eeuw. Twee stromingen vloeiden voort uit deze drang naar vernieuwing: de meer sierlijke art decolijn en het uitgepuurde modernisme. Tussen deze twee uitersten speelt zich het verhaal van de Belgische architectuur van het interbellum af. Victor Horta, Henri Van de Velde, Paul Hankar geloven in de zachtere ontwikkeling en laten de art nouveau lijn evolueren naar een stiller modernisme. Victor Bourgeois, Huib Hoste en Gaston Esselynck staan voor een meer radicale aanpak en ontwikkelen een architectuur die ook onze hedendaagse architectuur nog steeds inspireert.

Arch. Jos Vandenbreeden, directeur van het Sint-Lukasarchief en France Vanlaethem, professor architectuur aan de Université du Québec in Montréal zijn de auteurs van deze vierde titel in de reeks "Architectuur in België".

De fotografie werd verzorgd door het duo Christine Bastin en Jacques Evrard die de architectuurfotografie op een hoger peil hebben gebracht. De vormgeving van dit boekwerk, en van de volledige reeks, was in de goede handen van Geert Verstaen.

Het boek kost 2.950,-BF.
(vanuit Nederland: 185,-NLG)

In deze prijs is evenwel uw abonnementsgeld op de jaargang 1997 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen inbegrepen. Het boek wordt U door de Uitgeverij Lannoo gratis toegestuurd.

Let op!

De opbergband is *niet* in deze prijs begrepen. U kan die bestellen door 300,-BF bij te storten, dus 3.250,-BF i.p.v. 2.950,-BF.
Vanuit Nederland: 205,-NLG i.p.v.; 185,-NLG.

Deze aanbieding geldt t.e.m. 31 december 1996. Zie ook de folder die bij deze zending is gevoegd.

Abonnees uit Nederland: graag Uw aandacht a.u.b.: Met aandrang willen wij U vragen om Uw abonnementsgeld *uitsluitend* te betalen op onze Postbankrekening 135.20. Alle andere betalingsvormen veroorzaken onnodige bankkosten.

26ste tot 50ste prijs:
Portret van de jonge Antoon van Dyck, door Pieter Paul Rubens. Kunstposter gedrukt in kleur op zwaar kunstpapier. Formaat: 48,5 x 34,8 cm.

Foto: Kunsthistorische Musea Antwerpen

Foto: Louis De Peuter Antwerpen

Abonnement

Abonnementsgeld 1997: 800,-BF

Hogere posttarieven en hogere productiekosten hebben ons doen besluiten tot een lichte prijsstijging van het abonnementsgeld. Dit leek ons een betere oplossing dan te sparen op kwaliteit. Dit betekent evenwel dat Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen U nog altijd wordt aangeboden tegen kostprijs.

In de abonnementsprijs voor 1997 zijn begrepen:

1. vier thematische afleveringen
2. vier "Mededelingen"
3. de OKV-Museumkaart 1997

De OKV-opbergband 1997 kost 300,-BF.

Hoe kan u zich abonneren?

Op de klassieke manier:

u stort 800,-fr. (zonder opbergband) of 1.100,-fr. (met opbergband) op rekeningnummer 448-0007361-87 van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen, Sint-Niklaas.

Graag vermelden: "1997"

Vanuit Nederland kan u ook abonnee worden!

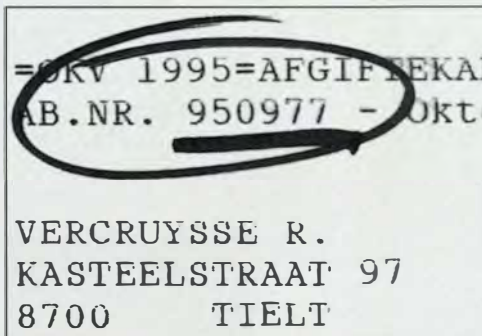
Uitsluitend door storting van 47,- NLG (zonder opbergband) of 67,- NLG (mét opbergband) op gironummer 135.20 van OKV in Sint-Niklaas. Graag vermelden: "1997".

Aandacht!

Maak a.u.b. gebruik van bijgaand betalingsformulier met duidelijke vermelding van uw naam en adres.

U zou ons een dienst bewijzen indien u bij herabonnering uw *abonneenummer* zou vermelden.

Dit abonneenummer vindt u op het etiket

van de omslag waarin deze aflevering zit.

Het dubbelabonnement

M&L en Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen

is ook in 1997 mogelijk!

Een abonnement op M&L kost normaal 1.150,-BF; een abonnement op Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen kost 800,-BF.

Een gecombineerd abonnement op jaargang 1997 van M&L en Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen kost maar 1.700,-BF

(i.p.v. 1.950,-BF) Zie ook de advertentie elders in dit blad.

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen à la carte

800,- BF / 47,- NLG abonnement Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen 1997
700,- BF*

1.100,- BF / 67,- NLG abonnement Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen 1997
1.000,- BF* + opbergband

2.950,- BF / 185,- NLG "Art Deco en Modernisme in België"
+ abonnement Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen 1997

3.250,- BF / 205,- NLG "Art Deco en Modernisme in België"
+ abonnement Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen 1997
+ opbergband

1.700,- BF abonnement "M&L"
+ abonnement Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen 1997

2.000,- BF abonnement "M&L"
+ abonnement Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen 1997
+ opbergband Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen

3.950,- BF "Art Deco en Modernisme in België"
+ abonnement "M&L"
+ Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen 1997

4.250,- BF "Art Deco en Modernisme in België"
+ abonnement "M&L"
+ Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen 1997
+ opbergband Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen

De prijzen gemerkt met een *

Dit zijn prijzen die alleen geldig zijn voor CJP-leden die bij betaling hun CJP-nummer vermelden.

Hernieuw uw abonnement vóór 31 december 1996 en neem deel aan de jaarlijkse verlotingsactie.

Van mannekenblad tot stripverhaal. Volksprenten van Brepols.
tot 3 maart

"Mannekenbladen" of kinderprenten waren in de 19de en begin 20ste eeuw erg populair. Het monopolie in België voor de aanmaak van deze prenten was in handen van de drukkerij-uitgeverij Brepols in Turnhout. De populariteit van de "mannekenbladen" was te danken aan de eenvoudige tekeningen en het kleurrijke uitzicht, maar vooral aan de goedkope prijs. Veel voorkomende thema's waren: kinderspelen, soldaatjes, dieren, het abc, sprookjes en verhalen. Geleidelijk evolueerden deze kinderprenten van eenvoudige losstaande tekeningen naar echte verhaaltjes. Terecht mogen de "mannekenbladen" de voorlopers van het stripverhaal worden genoemd.

Volkskundemuseum
Gildekammersstraat 2-6, 2000 Antwerpen, 03/220.86.66
Open: dagelijks van 10 tot 17u. Gesloten op maandag, 25 en 26 december, 1 en 2 januari.
Toegang: 75,-BF - gratis

Bornem

De garderobe van het oppervlak
6 december tot 5 januari

Trui Demarcke, Francine Van der Biest, Brigitte Van Heyghen, Vera Vermeersch en Injas Devoldere zien het handgetuft tapijt als een volwaardig "kunstmedium", ook al zijn hun creaties in de meeste gevallen functioneel.

3-delig handgetuft tapijt, 5m x 2m

Cultureel Centrum Ter Dilft
St.-Amandsesteenweg 41-43,
Bornem

Brussel

Vlaams leven te Brussel in de 19de en de 20ste eeuw
tot 31 maart

Sinds april 1996 is het Archief en Museum van het Vlaamse Leven in Brussel volledig gerenoveerd en vernieuwd. In de nieuwe ruimte wordt de tentoonstelling "Vlaams leven te Brussel in de 19de en de 20ste eeuw" gepresenteerd. (zie ook *Mededelingen 1996/3*)

Archief en Museum van het Vlaamse Leven
Visverkopersstraat 13, 1000 Brussel, 02/512.42.81
Open: dagelijks van 10 tot 18u, elke eerste woensdag van de maand van 10 tot 20u. Gesloten op zaterdag, zondag en feestdagen
Toegang: gratis

Marionetten vertellen ...
tot 12 januari

Het marionettentheater is in onze streken vergroeid met het volksleven en de traditie. De Brusselse marionetten zijn draadpoppen aan een stang. De Luikse marionet wordt met een enkele stang bewogen en is uit berken-, dennen- of eikenhout gesneden. (zie ook *Mededelingen 1996/3*)

Hallepoort
Zuidlaan, 1000 Brussel, 02/534.25.52
Open: dagelijks van 10 tot 17u. Gesloten op maandag en feestdagen
Toegang: 120,-BF - 80,-F - 50,-BF

Samurai of de magie van de Japanse wapens en krijgsmiddelen
tot 7 september

"Samoerai" staat voor de Japanse krijgsmacht die vanaf de 9de eeuw op het platteland ontstond. In de 12de eeuw werd Kyoto, de keizerlijke residentie door één der samoerai, Minamoto no Yoritomo, veroverd. De keizer kon de macht der samoerai niet meer negeren en benoemde Minamoto tot

De Gentse Vuurvaste Produkten BVBA (sinds 1854)

COLPAERT

Ceramic & sculpture materials

Kwaliteitsbenodigdheden voor de keramist, pottenbakker en beeldend kunstenaar
Gratis prijslijst/katalogoog op eenvoudige aanvraag

Open: dinsdag t/m vrijdag: 9.00 - 12.30 en 13.30 - 17.30 uur
zaterdag: 9.30 - 12.30 uur
Gesloten: iedere maandag

Groendreef 51, B-9000 Gent
Tel. (09) 226 28 26 - Fax (09) 237 00 67

EDMOND GOLBERT

oudheden
antiquaire-expert

Het Renpaard Nitouch - 1891 (brons)
Froment Meurice Jacques

Open tijdens de opendeurdagen van de Antiquairs Antwerpen:
vrijdag 22 en 29.11 van 14 tot 22 uur
zaterdag 23 en 30.11 en zondag 24.11 en 1.12 van 11 tot 19 uur

Hoek Leopoldstraat en Arenbergstraat 16
2000 Antwerpen
Tel. en fax: (03) 232 05 67

Lid van de Kamer der Antiquairs van België en de Cinoa

"shogun" of opperbevelhebber. De restauratie van de keizerlijke macht in 1871 betekende het einde van de politieke rol der shoguns en met de reorganisatie van het leger naar westers model verloren de samoerai hun aanzien. In 1876 werd het hen officieel verboden het samoerai-zwaard, hét kenmerk van hun voornaamheid, nog te dragen en zij werden ook hun privileges ontnomen.

Japanse Toren

Van Praetlaan 44, 1020 Brussel, 02/268.16.08
Open: dagelijks van 10 tot 16.45. Gesloten op maandag, 1 januari, 1 mei, 1 en 11 november en 25 december
Toegang: 120,-BF - 80,-BF - 50,-BF
Catalogus: 150,-BF

Het joodse leven in Rusland rondom Anatoli Lwowitsj Kaplan
tot 31 december

De lithografieën, tekeningen en pastels van Anatoli Lwowitsj Kaplan zijn gewijd aan de herinnering aan de verdwenen "shtetl" (joods dorpje of stadje). Hij illustreerde werken van de grote Jiddische schrijvers als Sjolem Aleichem, Mendele Moykher Sforim, als ook het joodse muzikale leven. Hij toont ons een bepaald beeld van het joodse Rusland.

Joods Museum van België
Stalingradlaan 74, 1000 Brussel, 02/512.19.63

Boeddha's van Siam. Kunstschaten uit het koninkrijk Thailand
tot 16 februari

Vanaf de 17de eeuw werden

in Thailand Franse missie- en Engelse en Hollandse handelsposten opgericht. Toch kon het steeds zijn onafhankelijkheid behouden. De kunstschaten die te zien zijn, dateren van het tweede millennium v.C. tot de 19de eeuw. (zie ook *Mededelingen 1996/3*)

Jubelparkmuseum
Jubelpark 10, 1040 Brussel, 02/741.73.08
Open: dagelijks van 10 tot 17u. Gesloten op maandag, 1 en 11 november, 25 december en 1 januari. Toegang: 250,-BF - 200,-BF - 120,-BF
Rondleidingen: 02/741.72.68

"Het bekoorlijke is mooi". Irene, Scut, Magritte and C°
tot 15 december

Samen met zijn echtgenote Irène Hamoir verzamelde Scut meer dan honderd schilderijen, objecten en tekeningen van Magritte, Mesens, Mariën en andere surrealisten. Deze collectie bevindt zich nu in het Museum voor Moderne Kunst. (zie ook *Mededelingen 1996/3*)

KMSKB - Museum voor Moderne Kunst - Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
Museum van Koningsplein 1-2, 1000 Brussel, 02/508.34.50
Open: dagelijks van 10 tot 17u. Gesloten op maandag en op 1 november
Toegang: 150,-BF - 120,-BF - 80,-BF

Museum van Oude Kunst, Brussel S.O.S. Schilderijen op paneel
tot 8 december

In 1994 lanceerde het Fonds voor het Roerend cultureel erfgoed van de Koning Boudewijnstichting de campagne "S.O.S. Schilderijen op paneel" voor de conservatie en restauratie van schilderijen op paneel. (zie ook *Mededelingen 1996/3*)

KMSKB - Museum voor Oude Kunst - Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
Koningsplein 1-2, 1000 Brussel, 02/508.34.50
Open: dagelijks van 10 tot 17u. Gesloten op maandag en op 1 november
Toegang: 150,-BF - 120,-BF - 80,-BF

Karl Blossfeldt
tot 5 januari

De Duitse fotograaf Karl Blossfeldt werd beroemd met zijn fascinerende, extreem gedetailleerde zwart-wit opnamen van bloemen en planten. Tussen 1890 en 1932 maakt hij zo'n 6.000 plantefoto's. De planten die hij tijdens excursies verzamelde, "enscenerde" hij voor de fotografische presentatie op een egaal witte of grijze achtergrond.

Gele ganzenbloem (*chrysanthemum segetum*). Foto: Karl Blossfeldt

Blossfeldts foto's doen verrassend "architecturaal" en sculpturaal aan. Vooral de gelijkentis met motieven en thema's uit de art nouveau is opvallend.

Paleis voor Schone Kunsten
Ravensteinstraat 23, 1000 Brussel, 02/507.85.94
Open: dagelijks van 10 tot 18u, op woensdag tot 22u. Gesloten op maandag, 25 december en 1 januari.
Toegang: combinatieticket Horta-Blossfeldt 250,-BF
Catalogus: 1.250,-BF

Victor Horta en zijn tijdgenoten in Brussel
tot 5 januari

De tentoonstelling biedt voor het eerst een grondige doorlichting van het werk van de architect Victor Horta. Aan de hand van zo'n tweehonderd objecten: schaalmodellen, ontwerptekeningen, kunstvoorwerpen, meubles en reconstructies van interieurs wordt het oeuvre van Horta toegelicht. (zie ook *Mededelingen 1996/3*)

Paleis voor Schone Kunsten
Ravensteinstraat 23, 1000 Brussel, 02/507.85.94
Open: dagelijks van 10 tot

18u, op woensdag tot 22u. Gesloten op maandag, 25 december en 1 januari.
Toegang: combinatieticket Horta-Blossfeldt 250,-BF
Catalogus: 1.250,-BF

De Collectie Nederland
26 februari tot 5 mei

"De collectie Nederland" biedt een groot overzicht van internationale 20ste-eeuwse kunst, afkomstig uit de vijf belangrijkste moderne kunstcollecties in Nederland. Het Museum Boijmans-van Beuningen in Rotterdam, Het Haags Gemeentemuseum, het Museum Kröller-Müller, het Stedelijk Museum Amsterdam en het Van Abbe Museum in Eindhoven verlenen hun medewerking. Er is werk van onder meer Monet, Malewitsch, Mondriaan, Picasso, Léger, Munch, Kirchner, Pollock, De Kooning, Francis Bacon, Anselm Kiefer tot René Daniëls en Jan Dibbets. De Nederlandse openbare kunstverzamelingen voerden vrijwel onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog een internationaal gericht en consequent aankoopbeleid, waardoor haast alle belangrijke stromingen in de Europese kunst van de 20ste eeuw met topstukken vertegenwoordigd zijn.

Paleis voor Schone Kunsten
Ravensteinstraat 23, 1000 Brussel
Open: dagelijks van 10 tot 18u. Gesloten op maandag

Deurne

Dozen om te nieren. Belgische en Franse snuifdozen en tabaksraspen uit de 18de eeuw
17 december tot 23 maart

Drie gouden snuifdozen, versierd met miniatuurportretten. Foto: Provinciaal Museum Sterckshof-Zilvercentrum

Voor het eerst een 150-tal kostbare zilveren en gouden 18de-eeuwse tabaksdozen uit Belgische privé-verzamelingen en enkele openbare collecties. Er zijn sober, gegraveerde dozen uit Ath en gouden exemplaren uit Antwerpen en Doornik. Sommige tabaksdozen werden vervaardigd in schildpad, uit schelp of parelmoer. Bij de Franse snuifdozen zijn de meest gerenommeerde edelsmeden vertegenwoordigd. Een prachtige gouden snuifdoos werd vervaardigd door de Parijse edelsmid Pierre Croissant in 1739. Zelfs de snuifdozen bedoeld voor alledaags gebruik zijn uit zilver en versierd. De bijhorende ivoren tabaksraspen voeren figuren van de Commedia dell'arte of minnende paartjes ten tonele.

Provinciaal Museum Sterckshof-Zilvercentrum
Comelissenlaan, Deurne, 03/360.52.50
Open: dagelijks van 10 tot 17u30. Gesloten op maandag
Toegang: 150,-BF - 100,-BF

Dilbeek

Postmodern Pajottenland
14 februari tot 16 maart

De voormalige "Brabantse Tuin van Eden" bekeken vanuit vier verschillende hoeken: wetenschappelijk, administratief, fotografisch en artistiek. Het grondgebied werd met wetenschappelijke doeleinden opgedeeld in uurhokken en kwartierhokken. Voor deze tentoonstelling werden 16 kwartierhokken uitgeloot die door fotografen van de Dil-

beekse fotoclub in beeld gebracht werden. Deze foto's dienen als uitgangspunt voor de beelde kunstenaars om een werk te creëren.

Cultureel Centrum Westrand
Kamerijklaan, 1700 Dilbeek,
02/466.20.30

Evergem-Sleidinge

Carrousel. Visies op een interieur
tot 28 december

Tapijt-, meubel-, juweel- en glaskunst, lichtobjecten en ceramiek zijn kunstambachten die minder museale belangstelling genieten. Het concept is opgevat als een carrousel met een diameter van ongeveer 5 meter. Kijkgaten op verschillende niveaus maken van het geheel een origineel en aantrekkelijk evenement. Deelnemende kunstenaars zijn Injas Devoldere, David Huycke, Rudy Van Geele en Weyers & Borms.

Cultureel Centrum Stroming
Weststraat 31, Evergem-Sleidinge, 09/357.54.11

*Van Heyghen, 3 delig handgetuft tapijt.
100% wol, 2 x 5 meter. Foto: XL
Productions.*

Gent

Zo leefde overgrootmoeder. Huishoudelijk comfort in de 19de en 20ste eeuw
14 december tot 1 juni

De tentoonstelling toont hoe talrijke uitvindingen het dagelijkse leven in de 19de en de 20ste eeuw grondig veranderden. Gas en elektriciteit

brachten meer comfort in het huishouden. Waterleiding en sanitair zorgden voor meer hygiëne. Vooral op het einde van de 19de eeuw en in het begin van de 20ste eeuw konden steeds meer mensen zich talrijke grote en kleine voorwerpen aanschaffen die het huishoudelijk werk minder belastend en het leven comfortabelder maakten.

Museum voor Industriële Archeologie en Textiel
Minnemeers 9, 9000 Gent,
09/223.59.69
Open: dagelijks van 9u30 tot 17u, gesloten op maandag

Parijs-Brussel/Brussel-Parijs
6 september tot 14 december

"De artistieke dialoog tussen Frankrijk en België van realisme tot art nouveau" zo luidt de ondertitel van deze prestigieuze tentoonstelling die dit voorjaar in het Grand Palais te Parijs loopt en in het najaar te zien zal zijn in het Museum voor Schone Kunsten te Gent.

*Edouard Manet. "Het balkon"
Musée d'Orsay, Parijs*

Museum voor Schone Kunsten
Citadelpark, 9000 Gent, tel.
09/222.17.03

Murano-glas uit de 20ste eeuw: van kunsthandwerk tot design
tot 12 januari

In de 13de eeuw besliste de Doge de over geheel Venetië verspreide glasblazerijen sa-

men te brengen op het eiland Murano. De oprichting van een glasmuseum in de 19de eeuw luidde de renaissance van het Murano-glas in. Vandaag werken op Murano 3.000 glasblazers in een honderdtal blazerijen. (zie ook *Mededelingen 1996/3*)

Museum voor Sierkunst en Vormgeving
Jan Breydelstraat 5, 9000 Gent, 09/225.66.76
Open: dagelijks van 9u30 tot 17u., gesloten op maandag
Toegang: 100,-BF (permanente collectie inbegrepen)

Hans Stoltenberg-Lerche voor Fratelli Tosco, 1912. Vrij geblazen, applicatie. Verzameling Helga Stoltenberg-Lerche, Hamburg. Foto: Frank Michta.

Zopas verscheen

Hedendaagse schilders in Nederland en Vlaanderen

In dit kunstboek geven de kunstcritici Elly Stegeman en Ludo Bekkers een beeld van de hedendaagse schilderkunst in Nederland en Vlaanderen. Het boek bestaat uit twee algemene inleidingen en vijftientig schildersprofielen.

Het is verkrijgbaar in het Nederlands, Frans, Duits, Engels, Spaans en Italiaans en telt 128 bladzijden. Het bevat 35 fraaie illustraties in kleur.

Kostprijs: 690 BEF / f 38,-

Te bestellen bij:

Stichting Ons Erfdeel
Murissonstraat 260
B-8931 Rekkem (België)
Tel. (056) 41 12 01
Fax (056) 41 47 07

700 Jaar Augustijnen

tot 5 januari

Een driehonderd kunstwerken van hoge kwaliteit (schilderkunst, edelsmeedkunst, miniatuurkunst, textilia) evoceren de bewogen geschiedenis van de Orde der Augustijnen in de Lage Landen en te Gent. Het rijke patrimonium van het Gentse Sint-Stefanus-klooster staat hierbij centraal. (zie ook *Mededelingen 1996/3*)

Centrum voor Kunst en Cultuur

- Sint-Pietersabdij

St.-Pietersplein, 9000 Gent

Open: dagelijks van 10 tot

17u. Gesloten op maandag,

25 en 26 december, 1 en

2 januari 1997

Kelk van pater Colman, C. Esser, 1900.

Verguld zilver. Augustijnenklooster Sint-

Thomas van Villanova, Heverlee. Foto:

Peter D'Hondt, Leuven

een aantal werken van de Japanse kunstenaar Kobayashi, en door het werk van de jonge Nederlander Ed Gebski.

De Vlaamse, tot nu toe relatief onbekende beeldhouwer Johan Tanon brengt dan weer beelden die dicht aanleunen bij of commentaar geven op de notie van klassieke beeldhouwkunst. Andere aspecten die in de tentoonstelling aan bod komen zijn film, video-werk en performance.

De titel van het project verwijst naar de ingangspoort van het complex die er een opvallende markering aan geeft.

Rood: intensiteit, passie, vuur, gevaar... Poort: toegang, overgang, grens tussen binnen en buiten...

Rimma Gerlovina - Valerly Gerlovin, Echo, 1989. Kleurenfoto, 120 x 120 cm. Foto: Museum van Hedendaagse Kunst Gent

Museum van Hedendaagse Kunst

Citadelpark, 9000 Gent,

09/221.17.03 Open: dagelijks van 9u30 tot 17u, gesloten op maandag (gesloten op 25 en 26 dec., en op 1 en 2 jan.)

Toegang: 250,-BF

Rondleidingen: 1500,-BF -

voor groepen van max. 20

personen. Reservatie:

09/221.17.03

Genk

Wintersport in Vlaanderen?

Ook Vlaanderen ooit zijn eigen wintersporttraditie. Getuige hiervan tal van afbeeldingen uit de 16de en 17de eeuw van onder meer Pieter Breugel de Oude (1525/30-1569). In die tijd waren de Vlaamse winters ook doorgaans kouder dan nu. De zogenaamde *Kleine Ijstijd* veranderde beken, rivieren en meren in grote ijsvlakten die de mensen inspireerden tot allerlei ijspret.

"de Rode Poort"

tot 2 februari

"de Rode Poort" is de openingstentoonstelling van het Museum van Hedendaagse Kunst in haar nieuwe, maar tijdelijke, locatie. De opening van het definitieve museum, het verbouwde "Casino", is voorzien voor eind 1998. De plaats waar nu de tentoonstelling plaatsvindt, wordt dan de ruimte voor de reserves. De tentoonstelling "de Rode Poort" wil de verschillende aspecten tonen waarmee het museum omgaat. Zo komt het aspect "reserve" aan bod via de voorstelling van het werk van Philippe More. Daarnaast zijn er kunstenaars als Danny Devos, Franky DC en Berlinde De Bruyckere die in hun werk specifiek inspelen op het idee reserve-stockage. De klassieke schilderkunst wordt gepresenteerd door

TENTOONSTELLINGEN de Warande

van 21 december 1996 tot en met 27 januari 1997

KOEN MEYERS

HANS OP DE BEECK

GERT ROBIJNS

UTA SCHARF

dagelijks vrij toegankelijk van 14 uur tot 18 uur,
zondag van 10 uur tot 12 uur

en van 14 uur tot 18 uur,

op maandag, Kerst- en Nieuwjaarsdag gesloten.
Catalogus beschikbaar.

de Warande, Warandestraat 42, 2300 Turnhout.

Tel.: (014) 41 94 94 Fax.: (014) 42 08 21

HOCHSAUERLAND - SCHMALLEMBERG

Schmallenberg is gelegen aan de zonnzijde van het 'Roothaar'-gebergte in het Hochsauerland. Tevens ligt het vlak bij de hoogste berg van het Sauerland: de 'Kahlen Asten' (841 m).

Het Sauerland is vooral bekend om zijn loof- en dennenwoud. Uitgestippelde wandelwegen, natuurleerpaden, trimpaden en fietsroutes maken het voor elke toerist hier interessant.

BERGHOTEL, HOHER KNOCHEN****

Romantisch en zeer rustig gelegen hotel, op ongeveer 1,5 km van het dorpscentrum.

Infrastructuur

- Centrale receptie • Lift • Gezellige taverne met open haard • Hotelbar • Fijnproeversrestaurant • Zonneteras met tuinrestaurant • Grillhut • Parking • Overdekte garage • Zonneligweide

Gratis sport- en ontspanningsmogelijkheden

- Uitgestippelde wandelwegen direkt vanaf het hotel
- Overdekt zwembad • Kinderzwembadje • Turks stoombad • Sauna • Whirlpool • Tafeltennis • Openlucht schaakspel • Kinderspeeltuin • 'Kneipp-tret'-bekken • Klein voetbalveld

Sport- en ontspanningsmogelijkheden tegen kleine vergoeding

- Solarium • Massage • Bijart • Speelautomaten • Openlucht tennisveld

Sport- en ontspanningsmogelijkheden in de omgeving

- Paardrijden • Vissen • Golf: 9 holes in Schmallenberg en in Winterberg • Minigolf • Watersport op de Biggesee • Stoombootvaart op de Biggesee

Interessante excursiemogelijkheden

- De 'Karl May'-feesten te Elste (van midden mei tot eind september) • Schloss Berkeburg • Fort fun en Panorama - pretparken • Burg Waldeck am Edersee • Sprookjes- en dierenpark te Willingen

Alle toeristische informatie over Duitsland kan u gratis bekomen op volgend adres:
Deutsche Zentrale für Tourismus
A. De Boeckstraat 54/56, 1140 Brussel
tel. 02/245.97.00 - fax 02/245.39.80

Openluchtmuseum Bokrijk, van 23 december tot 3 januari

Domein Bokrijk, Genk
Bloso-centrum Herentals, van 6 januari tot 22 januari
Vorselaarsebaan
Info: Sportmuseum Vlaanderen v.z.w., Tervuursevest 101, 3001 Leuven, 016/22.54.38

Hasselt

Artificial Flowers tot 22 december

De titel van dit internationaal tentoonstellingsproject verwijst naar een fragment uit Man Ray's essay "Photography is not art". Geen enkel kunstwerk kan de werkelijkheid evenaren. "Every artificial flower", elke bloem in kunststof blijft slechts een benadering van haar natuurlijke schoonheid.

Aan een achttal Europese kunstenaars werd gevraagd om uitgaande van de titel een serie werken te realiseren. De Argentijnse kunstenaar Mirta Tocci stelde het merkwaardige "cabinet d'amateur" samen. Stéphane Lallemand kopieert met behulp van het "télécran" grote meesters uit de schilderkunst. Maria Theresia Litschauer staaft haar filosofisch geïnspireerde redeningen met het medium fotografie. Vincent-Emmanuel Guittier voert vreemde experimenten uit waarbij hij zijn familie als proefkonijn gebruikt voor zijn videomontages. En tenslotte liggen schoonheid en verschrikking ook dicht bij elkaar in de schijnwereld van Biel Caplonch.

Provinciaal Centrum voor Beeldende Kunsten - Begijnhof
Zuivelmarkt 33, 3500 Hasselt, 011/21.13.17

Open: van dinsdag tot zaterdag van 10 tot 17u, zondag van 14 tot 17u. Gesloten op maandag en feestdagen

Kant in de mode tot 29 december

Kenmerkend voor kant is het kunstzinnig ervan, maar ook de luchtigheid of het element van verleiding is reeds langer gekend. De grote gave van kant is immers dat zij kan ont-hullen of verhullen, dankzij haar transparantie. De machinale kant, ontstaan in de 19de

Foto: Stedelijk Modemuseum, Hasselt

eeuw, maakte de kant goedkoper, zodanig dat handgemaakte kant niet meer commercieel kon blijven. Maar in de tweede helft van de 20ste eeuw is kant weer "in". Sindsdien leeft de "kant-passie", in body's en panty's, in onderen bovengoed. De handgemaakte kant wordt tegenwoordig bewonderd als een autonoom kunstobject.

Stedelijk Modemuseum
Gasthuisstraat 11, 3500 Hasselt, 011/23.96.21

100% Chlorophile: moderne ontwerpen in papier en draad tot 29 december

De Academie van Terkamen in Brussel biedt een tentoonstelling met papieren "lichamen en volumes" van 1930 tot heden. De mode verlegt steeds het accent op een deel van het lichaam. In die zin lijkt de modeontwerper haast een beeldhouwer die werkt aan zijn silhouetten. De Academie van Antwerpen toont een installatie met als

Foto: Stedelijk Modemuseum Hasselt

thema "vorm, verandering en gezichtsbedrog" op basis van vier grote brillenlenzen die het beeld telkens vervormen. En de Academie van Gent biedt een tentoonstelling in papier rond "het kantwerk van het leven".

Stedelijk Modemuseum
Gasthuisstraat 11, 3500 Hasselt, 011/23.96.21

"Translumen" tot 29 december

"Translumen" is een tentoonstelling naar aanleiding van de fotografiewedstrijd uitgeschreven door het Modemuseum met als thema: "Transparantie in de textielkunst en meer bepaald in de mode". Een veertigtal geselecteerden exposeren nu hun werk.

Stedelijk Modemuseum
Gasthuisstraat 11, 3500 Hasselt, 011/23.96.21

Sport en mode: de evolutie van de mode in de sport van 1850 tot heden

1 februari tot 5 augustus

De invloed van de mode op de sportkleding, maar ook van de sportkleding op de mode is. De kledingstukken worden in een aangepast decor met accessoires voor gesteld en worden benaderd vanuit verschillende thematische zichtenpunten, zoals "van kop tot teen", de evolutie van de hoofddekels en de schoenen in de sport... De invloed van de sportmode op de dagelijkse kledij is zowel duidelijk bij de jeugd als bij volwassenen: skateboard-kledij, wielrennerstruitjes van Walter Van Beirendonck, baskets als alledaags schoeisel.

Stedelijk Modemuseum
Gasthuisstraat 11, 3500 Hasselt, 011/23.96.21

Désiré Acket (1915-1987) tot 24 december

Het was vooral als houtgraveur dat Désiré Acket zijn faam vestigde en daarnaast als tekenaar. Acket legde zich vooral toe op de kleingrafiek. Hij illustreerde talrijke boeken en vervaardigde vele ex libris en gelegheidsgrafieken.

Stedelijk Museum Stellingwerff-Waardenhof
Maastrichterstraat 85, 3500 Hasselt, 011/24.10.70
Open: dagelijks van 10 tot 17u, weekend en feestdagen van 14 tot 18u. Gesloten op maandag

Heist-op-den-Berg

Guy Voet
6 december tot 31 december

Stylistisch zowel als inhoudelijk kiest fotograaf Guy Voet voor klassieke elementen in dialoog met elementen die een meer recente, eigen, symboliek dicteren. Mensen, die-

Foto: Guy Voet

ren en voorwerpen verworden niet tot portret of stilleven, maar worden door de fotograaf gemanipuleerd als acteurs en requisieten binnen de structuur van een zorgvuldig georchestreerde enscenering.

Cultureel Centrum Zwaneberg
Bergstraat, 015/25.07.70

Koksijde

Het Andere Landschap
tot 15 maart

De expositie "Het Andere Landschap" focust op het landschap gezien als een geografisch uniek stukje aarde. Het landschap gezien als "open ruimte" werd en wordt gebruikt ten behoeve van de bouw en de economische ontwikkeling. Reacties daartegen kwamen van het natuurbehoud. Sedert de jaren zestig hebben ruilverkaveling, landbouwtechnieken, industriële vestiging, wegenbouw, verkavelingen en architectuur op nau-

welijks dertig jaar de regionale diversiteit van onze geografische streken onherkenbaar verminkt. Waar de toekomstige landschapszorg voor staat, wordt ook duidelijk gemaakt op deze tentoonstelling.

Museum van de Duinenabdij
Koninklijke Baan 8, 8670 Koksijde

Meise

Landschappen en Karavanserais in Centraal-Anatolië
tot 16 februari

In 1993 realiseerde de Landscape Foundation Belgium het "Silk Road Landscape Pro-

ject", een geïntegreerde studie van de landschappen langs de historische Zijderoute van Istanbul in Turkije tot Xi'an in China. Dit resulteerde in een boeiende overzichtstentoonstelling en het boek "Along ancient Trade Routes - Seljuk Caravanserais and Landscapes in Central Anatolia", waarin de aandacht gaat naar de bijzondere schoonheid van het Anatolisch landschap en de indrukwekkende architectuur van de 13de-eeuwse Seltsjoeksbeschaving.

Nationale Plantentuin van België
Domein van Bouchout, 1860 Meise

Centraal Anatolië. Foto: Nationale Plantentuin van België

10 combitickets voor het Plantenpaleis en de tentoonstelling

Open: dagelijks van 13 tot 16u. Gesloten op vrijdag
Toegang: 100,-BF - 80,-BF - 50,-BF - gratis

Leopoldsborg

30 Jaar het beste van Gal
4 tot 22 december

Niet alleen een mooi overzicht van de rijke carrière van Vlaanderens bekendste cartoonist, maar ook een eigenzinnige kijk op de hedendaagse geschiedenis. Gal is pseudoniem voor Gerard Alsteens. Zijn cartoons getuigen van zijn sociale betrokkenheid bij de ellende in de wereld. Ook op politiek vlak zijn de cartoons "realistisch" te noemen. Johan Anthierens heeft in nauwe samenwerking met Gal een boek geschreven waarin zijn levensverhaal en een aantal prachtige cartoons zijn

TOURING CLUB REIZEN

Onze begeleide culturele reizen zijn het neusje van de zalm.

Ook in het najaar hebben wij nog tal van aantrekkelijke en boeiende programma's.

Vraag onze brochure
De Vijf Continenten.

Touring Club Reizen
Quellinstraat 9
2018 Antwerpen

Tel. (03) 231 87 18
Fax (03) 233 02 35

weergegeven (uitgeverij EPO).

Cultureel Centrum Leopoldsburg
Kastanjedreef 1, 3970 Leopoldsburg, 011/34.65.48

Oostende

Van Ensor tot Delvaux
tot 2 februari

Het Museum voor Moderne Kunst (PMMK) in Oostende viert met deze tentoonstelling haar 10de verjaardag. James Ensor (1860-1949) riep de moderne kunst in het leven. Vreemd is dat juist onbegrip bij publiek en kunstcritici Ensor naar nieuwe picturale mogelijkheden dreven. Léon Spilliaert (1881-1946) bewonderde Ensor, maar benaderde de kunst op een heel persoonlijke symbolistische wijze. Constant Permeke (1886-1952) kende Spilliaert goed. De jaren van ballingschap in Engeland tijdens de Eerste Wereldoorlog waren beslissend voor Permeke's expressionistische stijl. In 1924 ontdekte René Magritte het surrealisme in het werk van de Chirico. In de iconografie van Magritte domineren me-

taforen en metamorfosen. Paul Delvaux (1897-1994) vertrok vanuit het expressionisme en evolueerde naar een irreëel dromerige stijl. (zie ook Mededelingen 1996/3)

Museum voor Moderne Kunst
Romestraat 11, 8400 Oostende, 059/56.45.99
Open: dagelijks van 10 tot 18u. Gesloten op maandag en op 1 januari
Toegang: 300,-BF - 200,-BF - gratis.
Ticketreservaties en rondleidingen op aanvraag: 059/56.45.99
Museum voor Schone Kunsten, Wapenplein, 8400 Oostende
Ensorhuis, Vlaanderenstraat, 8400 Oostende.
De NMBS biedt tegen verminderde prijs een gecombineerde trein-toegangsk kaart aan.

Leon Spilliaert, "Duizeling", 1908.
Copyright: Sabam

Schoten

Een fruitje van zilver
24 tot 30 januari

Van het prentenboek "Een fruitje van zilver" van Klaas Verplancke werd een tentoonstelling gemaakt voor kinderen van 4 tot 10 jaar. De tentoonstelling bestaat uit een aantal kijkzuilen. In elke zuil hangt een originele kleurtekening uit het boek. Door een kijkgaatje in de zuil kunnen de kinderen de verlichte prent bekijken. Elke zuil is ook geschilderd in de kleur van de prent uit het boek en wordt bekroond door een uitvergroot detail van de prent. Onder het kijkgat hangt het bijhorende gedicht. Bij de tentoonstelling horen nog drie speelbakken vol tekeningen en woorden en zinnen. En dan is er nog een speurtocht.

Cultureel Centrum Kasteel
Kasteeldreef 61, 2900 Schoten, 03/658.55.12

Strombeek-Bever

Mark Leys
8 januari tot 3 februari

Oorspronkelijk concentreerde fotograaf Mark Leys zich op de benadering van het landschap, meer bepaald het "natuurlijke". Zo fotografeerde hij het ongerepte landschap van Ierland, Patagonië en Canada. Vervolgens zoekt hij via andere afdruktechnieken speciale effecten die iets kunnen toevoegen aan de landschapsbeelden. De foto-reeks "Dieweg" belicht het oud kerkhof van Ukkel. De reeks "Het zwembad" brengt de binnenkant van het zwembad in beeld. En in P.A.R.T.S. staat de beweging, meer bepaald de dans, als uitvergrootte vorm centraal.

Cultureel Centrum Strombeek-Bever
Gemeenteplein, 1853 Strombeek-Bever

Turnhout

Koen Meyers, Hans Op de Beeck, Gert Robijns en Uta Schärf
21 december tot 26 januari

Deze tentoonstelling is een eerste etappe in het ontwikkelingsproces van vier jonge beeldende kunstenaars. Ook al staan deze artiesten nog maar aan het begin van hun carrière toch bewijst hun kunst dat zij al een eigen visie op kunst hebben. De kunstwerken zijn zeer zintuigelijk en geven tal van impulsen en prikkels die de kijker moeten toelaten om door te dringen in de gelaagdheid van hun werk. De beeldende taal heeft bovendien de mogelijkheid in zich om in te spelen op een andere ruimtelijke situatie dan die in het atelier.

de Warande
Warandestraat 42, 2300 Turnhout, 014/41.94.94
Open: dagelijks van 14 tot 18u, zondag van 10 tot 12u en van 14 tot 18u. Gesloten op maandag, kerst- en nieuwjaarsdag.
Toegang: gratis

Corbeels & CO. Twee eeuwen grafische industrie in Turnhout
21 december tot 26 januari

Omdat de Franse bezetter hem in zijn geboortestad op de hielen zat, besloot Pieter Corbeels in 1796 van Leuven uit te wijken naar Turnhout. Samen met zijn echtgenote en zijn drukkersgast Philippus Jacobus Brepols, bracht Corbeels ook zijn houten drukpers en zijn typografische vak-kennis naar de Kempen. Dit historisch feit ligt ten grondslag van de gehele Turnhoutse grafische nijverheid, die tweehonderd jaar later, in 1996, nog steeds een krachtige stempel drukt op de sociaal-economische ontwikkeling van deze Kempense regio. Want verschillende belangrijke grafische bedrijven vinden hun oorsprong bij P. J. Brepols. Schilderijen, documenten en foto's illustreren de grafische nijverheid in Turnhout. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de "mannekenbladen", het stripverhaal, de speelkaart, het boek en de "gebruiksgrafiek" zoals sier- en behangpapier, agenda's en dergelijke meer.

de Warande
Warandestraat 42, 2300 Turnhout, 014/41.94.94
Open: dagelijks van 14 tot 18u, zondag van 10 tot 12u en van 14 tot 18u. Gesloten op maandag, kerst- en nieuwjaarsdag.
Toegang: gratis

De chocoladevorm
15 december tot 30 november

Het Bakkerijmuseum bezit een schat aan unieke chocoladevormen: kinderspelletjes, dieren, bloemen, paasfiguren en nog veel meer. Ook de materialen waaruit de vormen worden vervaardigd zijn divers: vertind koper, blikijzer, nikkel, roestvrij staal, maar ook kunststoffen zoals bakeliet. Verschillende thema's komen in de tentoonstelling aan bod: de oorsprong van de chocoladevorm, de verschillende fabricagehuizen en de merktekens van deze "moulisten".

Internationaal Bakkerijmuseum Walter Plaetnick
Albert I-laan 2, 8630 Veurne, 058/31.38.97
Open: dagelijks van 14 tot 17u. Gesloten op vrijdag en zaterdag

Zottegem (Velzeke)

De taalgrens. Van de oude tot de nieuwe Belgen
tot 16 maart

Een tentoonstelling over het ontstaan, de evolutie en de vastlegging van de taalgrens. De bezoeker kan aan de hand

Mantelspeld met voorstelling van Jupiter te paard gevonden in de Gallo-Romeinse vicus te Velzeke in een laat 3de-eeuwse context tijdens recent noodonderzoek. Foto: PAMZOV.

van rijkelijk geïllustreerde panelen met stevige tekstondersteuning het boeiende verhaal van de Nederlands-Franse taalgrens verkennen. In het eerste deel gaat men terug tot de diepste wortels van de taalgrens: de prehistorie waar het Keltisch en het Germaans naast elkaar bestaan en met elkaar interfereren. In de volgende fase krijgen we met de komst der Romeinen de introductie en de veralgemening van het Latijn. Meteen komen we bij de echte "roots" van onze taalgrens, wanneer Latijn en Germaans tegen elkaar opbotsen. De Germaans-Romaanse taalgrens tekent zich af als een lint dat van Tongeren tot aan de Leie ten zuiden van Kortrijk loopt en van daaruit in zuidwestelijke richting naar de monding van de Authie afbuigt. De confrontatie en de beweging over en weer tussen Latijn en Germaans gedurende de volgende duizend jaar wordt zorgvuldig geschetst en ook sociaal benadert. Ook het politiek aspect wordt in de tentoonstelling niet uit de weg gegaan.

Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen (PAMZOV)
 Paddestraat 7, 9620 Zottegem, 09/360.67.16.
 Open: dagelijks van 9 tot 12 en van 14 tot 17u, zaterdag van 14 tot 17u.
 Toegang: gratis

Kunst in cirkels

Deze tentoonstelling in het Centrum voor Amateurkunsten toont 88 kunstwerken (tekeningen, etsen, schilderijen, keramiek...) van volwassen mentaal gehandicapten uit 32 instellingen. De tentoonstel-

Foto: Centrum voor Amateurkunsten, Brussel

Opgraving van een rechthoekige structuur uit de late ijertijd te Aalter-Woestijne. Foto: J. Semey, Project luchtfotografie, Vakgroep Archeologie Universiteit Gent

ling wordt opgezet in het kader van het tweejaarlijkse project "Kunstkader". Dit project beoogt de bevordering en ondersteuning van de kunstbeleving van mensen met een verstandelijke handicap.

Cultureel Centrum Romaanse Poort (18 januari tot 5 februari)
 Brusselsestraat 63, Leuven, 01 6/23.84.27
Cultureel Centrum Hasselt (15 tot 28 februari)
 Kunstlaan 5, Hasselt, 01 1/22.99.11

Nederland

Amsterdam

De Kelten komen. Komt u ook?
 17 januari tot 2 maart

Het Vlaams Cultureel Centrum de Brakke Grond belicht de Keltische geschiedenis in Vlaanderen met een expositie, lezingen, een symposium, muziek en poëzie. Het gevarieerd overzicht van vondsten

uit de Vlaamse bodem die dateren van de ijertijd (vanaf 750 v.C. tot het begin van onze jaartelling) is afkomstig uit het Provinciaal Archeologisch Museum voor Zuid-Oost-Vlaanderen (PAMZOV). Fotomateriaal van de rijke Keltische vorstengraven van Eigenbilzen en voorwerpen van het grote heuvelfort op de Kemmelberg en het heiligdom van Kooigem worden tentoongesteld. Bovendien schenkt de expositie aandacht aan de Romeinse invloeden op de Keltische wereld en de daarop volgende germanisering. En ook de resultaten van recente verkenningen met behulp van luchtfotografie en van het onderzoek naar de nederzetting van Sint-Gillis-Waas komen aan bod.
 Op vrijdag 17 januari 1997 om 19u wordt deze tentoonstelling geopend met bijpassende Keltische volksmuziek en Keltische literaire teksten. Einde februari 1997 organiseert de Brakke Grond een archeologisch symposium.

Vlaams Cultureel Centrum de Brakke Grond
 Nes 45, 1012 KD Amsterdam, 0031/20/622.90.14
 Open: dinsdag t.e.m. zaterdag van 10 tot 20.30u, zondag van 13 tot 17u.
 Toegang: gratis

Veiling Sylvie's Gespecialiseerde Wijnveilingen

Eerstkomende veilingen

Antiek:

Zondagen 8 december '96 - 19 januari '97

Wijnen:

Zondagen 24 november '96 - 2 februari '97
 telkens om 14 uur

(data onder voorbehoud)

Gerechtigde expertises

(Gratis expertise van uw wijnkelder bij verkoop)
 Discreet afgehandeld - Zeer snelle uitbetaling

Frans Van Cauwelaertlaan 179 - 157
 9100 Sint-Niklaas
 Tel./Fax (03) 777 42 68
 Tel. Zaal (03) 776 90 77
 Zeer regelmatig kunst- en antiekveilingen
 alsook inboedels

VEILINGHUIS
 KUNSTGALERIJ

d'OUDE GALERIJ

* Expertise & schatting van:
 inboedels
 nalatenschappen
 collecties
 faillissementen

* Schilderijen
 Oudheden - Meubelen
 Juwelen - Kunstvoorwerpen
 enz.

Dendermondsestwg. 17
 9220 Hamme
 Tel. (052) 47 04 45
 Fax (052) 47 85 19

Lid van de Belgisch-Luxemburgse Kamer van Veilingzalen, Veilingmeester-Taxateurs, Makelaars en Deskundigen

Aalbeke
O.C. Aalbeke
 Krugerstraat 9
 • 7 dec.-9 jan.: Lydie Nesvadba
 • 11 jan.-6 feb.: Sandra Drijieux
 • 8 feb.-6 maa.: Carine Steelandt

Antwerpen
C.C. Luchtbal
 Columbiestraat 110
 • 6-31 dec.: Stephan Vercremer
 • 10 jan.-4 feb.: Tom Indekeu
 • 8 feb.-4 maa. Mark Leys

Elcker-lk centrum
 Breughelstraat 33
 • 2-20 dec.: Peter Persoons
 • 6-31 jan.: Charles Goethals
 • 3-28 feb.: Eva Depoorter

Bornem
C.C. Bornem
 St-Amandsesteenweg 41
 • 4 dec.-6 jan.: Mark Leys
 • 5 jan.-3 feb.: Paul D'Haese
 • 5 feb.-3 maa.: Peter Persoons

Heist-Op-den-Berg
C.C. Zwaneberg
 Bergstraat
 • 6-31 dec.: Guy Voet
 • 10 jan.-4 feb.: Stephan Vercremer
 • 7 feb.-4 maa.: Tom Indekeu

Heusden-Zolder
C.C. Heusden-Zolder
 Dekenstraat 40
 • 6 dec.-1 jan.: Hubert Veldeman
 • 18 jan.-3 feb.: Guy Voet
 • 7 feb.-5 maa.: Stephan Vercremer

Hoeseelt
C.C. Hoeseelt
 Europalaan 2
 • 6 dec.-1 jan.: Jerry Koninckx
 • 10 jan.-5 dec.: Hubert Veldeman
 • 7 feb.-5 maa.: Guy Voet

Knokke-Heist
C.C. Knokke-Heist
 Meerlaan 30A
 • 7 dec.-2 jan.: Xavier Rombouts
 • 11 jan.-6 feb.: Pierre Kempeneer
 • 8 feb.-6 maa.: Jerry Koninckx

Kortrijk
C.C. Kortrijk
 St-Maartenskerkhof 8
 • 7 dec.-9 jan.: Sandra Drijieux
 • 11 jan.-6 feb.: Carine Steelandt
 • 8 feb.-6 maa.: Xavier Rombouts

Lokeren
C.C. Lokeren
 Torenstraat 1
 • 7 dec.-9 jan.: Jo Voets
 • 11 jan.-6 feb.: Erik Schelstraete
 • 6 feb.-6 maa.: Bart Leye

Marke
O.C. Marke
 Hellestraat
 • 7 dec.-9 jan.: Marc Gomme
 • 11 jan.-6 feb.: Lydie Nesvadba
 • 8 feb.-6 maa.: Sandra Drijieux

Menen
O.C. 't Ghelandt
 Waalvest
 • 7 dec.-9 jan.: Bart Leye
 • 11 jan.-6 feb.: Marc Gomme
 • 8 feb.-6 maa.: Lydie Nesvadba

Sint-Truiden
C.C. De Bogaard
 Minderbroedersstraat 29
 • 6 dec.-1 jan.: Pierre Kempeneers
 • 13 jan.-5 feb.: Jerry Koninckx
 • 7 feb.-5 maa.: Hubert Veldeman

Strombeek-Bever
C.C. Strombeek-Bever
 Gemeenteplein
 • 4-31 dec.: Tom Indekeu
 • 8 jan.-3 feb.: Mark Leys
 • 5 feb.-3 maa.: Paul D'Haese

Tielt
C.C. Tielt
 St-Michielsstraat 9
 • 7 dec.-9 jan.: Carine Steelandt
 • 11 jan.-6 feb.: Xavier Rombout
 • 8 feb.-6 maa.: Pierre Kempeneer

Turnhout
C.C. de Warande
 Warandestraat 42
 • 4 dec.-6 jan.: Paul D'Haese
 • 8 jan.-3 feb.: Peter Persoons
 • 5 feb.-3 maa.: Charles Goethals

Wevelgem
O.C. Wevelgem
 Acaciastraat
 • 7 dec.-9 jan.: Erik Schelstraete
 • 11 jan.-6 feb.: Bart Leye
 • 8 feb.-6 maa.: Marc Gomme

Aalst
C.C. De Werf
 Molenstraat 51, 053/76.13.11
 • 8 jan.-2 feb.: "k Zag twee???"
 • 1 feb.-30 apr.: Ronde van Vlaanderen voor jonge kunstenaars
 • 26 feb.-16 maa.: "Handtastelijk"

Centrum Netwerk - Galerij
 De Ridderstraat 28, 053/78.89.81
 • tot 21 dec.: Heidi Voet
 • 11 jan.-15 feb.: Laure-Anne Jacobs

Museum Oud Hospitaal
 Oude Vismarkt 13, 053/70.26.60
 • 6 dec.-12 jan.: Raph Cleeremans
 • 17 jan.-16 feb.: Jan Sanders

Alken
Galerij Alkarte
 Hoogdorpsstraat 5
 • 7 dec.-29 dec.: Maurice Gaens, olieverfschilderijen
 • 25 feb.-9 maa.: Monique Bammens en Staf Vogelaers met aquarellen, tekeningen en keramiek

Antwerpen
Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven
 Minderbroedersstraat 22, 03/232.55.80
 • 14 dec.-1 maa.: Camille Huysmans-tentoonstelling, nav. de 125ste verjaardag van Camille Huysmans (1871-1968)

BacobBank
 Generaal Lemanstraat 27, 03/240.04.09
 • tot 3 jan.: "Ongekunsteld". 10 Antwerpse kunstenaars ontmoeten 30 "buitengewone" kunstenaars van het B.U.S.O. Katrinahof
 • 10 jan.-21 feb.: "Over Venus, Mars en anderen". Monumentale schilderijen, schetsen en tekeningen van Gerard Tomballe
 • 3 maa.-11 apr.: Rudolf Boogerman (schilder) en Inge De Belder (beeldhouwer)

Bernarduscentrum
 Lombardenvest 23, 03/202.42.95
 • 9 dec.-17 jan.: Annemie Melis, schilderijen

Centrum 't Elzenveld
 Lange Gasthuisstraat 45, 03/223.56.28
 • tot 22 dec.: Jozef Kets, beeldhouwer (Prof. Sommézaal)
 • 13 dec.-19 jan.: Edward Leibovitz (Sint-Jorispend)

Cultureel Centrum Luchtbal
 Columbiestraat 110, 03/542.49.40
 • 20 jan.-16 maa.: "Labyrinth of Impressions". Cecilia Jaime

Dagbladmuseum
 Lombardenvest 6, 03/887.01.78
 • tot 31 dec.: De ware en wrede geschiedenis van de maffia, het ontstaan ervan, het verhaal der immigranten en Amerika
 • tot 31 dec.: De eerste kleurboeken rond het figuurtje "A Bramske" (kinderatelier)
 • 11 jan.-22 dec.: "Van Jules Verne tot Dirk Frimout". Veertig jaar ruimtevaart en haar geschiedenis

deSingel
 Desguinlei 25, 03/248.38.00
 • tot 12 jan. 1997: Bureau d'Etudes Greisch
 • 6 dec.-31 dec.: "Locus Solus, Memory, Madness and Motion". Videotentoonstelling in de binnentuin
 • 30 jan.-16 maa.: Christian Kieckens

Etnografisch Museum
 Suikerrui 19, 03/232.08.82
 • tot 15 maa.: "Het object als bemiddelaar". Over de transcenderende betekenis van kunst in traditionele culturen

Filmmuseum, Centrum voor Beeldcultuur vzw
 Koninklijk Paleis, Meir 50, 03/233.85.71
 • 1 dec.-31 dec.: "1936-1996: de 60ste verjaardag van de Spaanse Burgeroorlog"

Galerij Brabo
 Desguinlei 100, 03/269.70.63
 • tot 12 jan. 1997: Gilbert De Cock, schilderijen (abstracte kunst)
 • 17 jan.-16 maa.: Gynaika (foto's)

Galerij Iham
 Paardenmarkt 92, 03/231.50.36
 • 10 jan.-2 feb.: Eddy Stevens: de andere wereld
 • 14 maa.-13 apr.: I AM YOU - Kunstenaars tegen geweld

Hessenhuis
 Falconrui 53, 03/232.84.28
 • 15 feb.-11 mei: "Memento Metropolis"

Hof ter Schelde
 03/219.38.38
 • tot 12 dec.: Dirk Lauwers, aquarellen, landschappen en marines

Jordaenshuis
 Reyndersstraat 6, 03/232.84.28
 • tot 15 dec.: Francine Moyé
 • 10 jan.-16 feb.: Kris Fierens
 • 21 feb.-30 maa.: Yves Malfliet en Caly Velasquez

KMSKA - Koninklijk Museum voor Schone Kunsten
Antwerpen
 Leopold de Waelplaats, 03/238.78.09
 • tot 16 feb.: "Het volk ten voeten uit". Naturalisme in België en Europa, 1880-1910
KMSKA/ICC - Koninklijk Paleis Meir 50, 03/226.03.06
 • tot 16 feb.: "Beeldberichten. Vertogen van en over de actuele samenleving"

KB-Toren - Ferdinand Collinzaal
 Eiermarkt 20
 • tot 13 dec.: Antwerpen, Antwerpenaren en het beeldverhaal

Koningin Fabiolastraat
 Jezusstraat 28, 03/203.42.00
 • tot 15 dec.: "De bureu vieren feest". Geboorte, overgang en huwelijk bij Antwerpse bevolkingsgroepen

Museum Plantin-Moretus
 Vrijdagmarkt 22, 03/233.02.94
 • tot 17 jan. 1997: De boekillustratie ten tijde van de Moretusussen

Museum voor Fotografie
 Waalse Kaai 47, 03/216.22.11
 • tot 2 feb.: "Repertorium van fotografen in België 1839-1905". Tentoonstelling rond het beroep van fotograaf in de 19de eeuw (Lieven Gevaertzaal & Galerie)
 • tot 2 feb.: Eric Peustjens (Agora)
 • 13 dec.-2 feb.: Documentaire foto-opdrachten in Vlaanderen: "De mens in zijn arbeidssituatie", Jérôme de Perlinghi (Tentoonstellingsruimte 2de verdieping)
 • 14 feb.-13 apr.: Stephen Feldman (Lieven Gevaertzaal)
 • 14 feb.-13 apr.: André Jasinski (Galerie)
 • 14 feb.-13 apr.: Hotel Nautilus (Agora)

MUSEUM voor Hedendaagse Kunst Antwerpen
 Leuvenstraat 32, 03/238.59.60
 • tot 12 jan.: "Above-Below the Surface". Vlaamse versus Finse kunst
 • tot 12 jan.: Aanwinsten van de Vlaamse Gemeenschap 1994-1995
 • 31 jan.-30 maa.: Ann-Vernonica Janssens Raoul De Keyser, Eran Schaerf, Marijke van Warmerdam, De Verzameling (Een keuze)

Provinciaal Diamantmuseum
 Lange Herentalsestraat 31-33, 03/231.86.45
 • 21 feb.-30 maa.: "Het diamantjuweel als kunstobject". De geselecteerde werken van de Provinciale Prijs voor Kunststambachten 1996

Stedelijk Prentenkabinet

Vrijdagmarkt 22, 03/233.02.94
• tot 20 jan. 1997: Jan Cox (1919-1980)

Sint-Lucaspassage

Sint-Jozefstraat 35, 03/231.22.86
• tot 20 dec.: "Accenten. Een visie op grafische vormgeving". Herman Lampaert

Volkskundemuseum
Gildekammersstraat 2-6, 03/220.86.66

• tot 3 maa. 1997: "Van mannekenblad tot stripverhaal". Volksprenten gerealiseerd door drukkerij Brepols (Turnhout)

Berchem

C.C. Berchem
Drie Koningenstraat 126, 03/239.59.08

• tot 19 jan.: 100 jaar Stedelijke Academie Berchem & Instituut Roger Avermaete. "Accent I" - werken van docenten
• 9 jan.-26 jan.: "Accent II" - werken van studenten
• 7 feb.-23 maa.: Hedendaags kunstenproject

Beringen

Ontmoetingscentrum De Buiting
Tessenderlosesteenweg 18

• tot 15 dec.: Erna Peeters
• 16 dec.-15 jan.: Foto- en diakring Helios
• 10 jan.-30 jan.: Anja Vangenechten en Gerda Clemens
• 1 feb.-23 feb.: Foto's van Leon Heylen en keramiek van Lutgarde Colon
• 1 maa.-16 maa.: Reynaert de Vos in prenten en ex-libris

Bierbeek

Cultureel Centrum De Borre
Speelpleinstraat 10, 016/46.14.00

• 8 jan.-2 feb.: "Carrousel, visies op een interieur"
• 7 feb.-28 feb.: Theo Beck, fotografie
• 7 maa.-12 apr.: "Horen, zien en kijken". Illustraties van Gerda Dendooven

Bornem

Cultureel Centrum Ter Dift
St-Amanssteenweg 41-43, 03/889.75.63
• 6 dec.-5 jan. 1997: "De garderobe van het oppervlak"

Bree

Feestzaal Stadhuis
• tot 15 dec.: Jaak Hurkmans, aquarel-, pastel- en olieverfschilderijen

Brugge

Cultuurcentrum
Sint-Jakobsstraat 20-26, 050/44.30.40
• tot 4 jan.: "(<Lat. ornamentum) ontmoet Paul Silace: "Stills are Movies"

Museum voor Volkskunde
Rolweg 40, 050/33.00.44 & tot 12 jan.: "Volkskundige curiosa"

Stadshallen (Adorneszaal)
Markt 7, 050/35.40.92
• tot 15 dec.: "Pulchri Studio - Den Haag te gast: 20 Nederlandse kunstenaars"

Stedelijk Museum voor Volkskunde
Rolweg 40, 050/44.87.64
• tot 31 jan.: Volkskundige curiosa

Brussel

Administratief gebouw Vlaamse Gemeenschap
02/672.97.86

• tot 26 jan.: "De meesters & de gravure"

Atelier 340
De Rivierendreef 340, 02/424.24.12
• tot 2 feb.: Bob Verschuere, vegetale installaties (retrospectief)

Archief en Museum van het Vlaams Leven te Brussel
Visverkopersstraat 13, 02/512.42.81

• tot 20 dec.: "Frans Reinhard en zijn tijdgenoten"
ASLK-Galerij
Kreupelenstraat 12
• 20 feb.-18 mei: "De geschiedenis van het behangsel-papier"

Atomium
Eeuwfeestlaan, 02/477.09.77
• tot 31 dec.: "Het atomium gaat strippen" Het Atomium geschetst in stripverhalen van 1958 tot 1996.

Belgisch Centrum voor het Beeldverhaal
Zandstraat 20, 1000 Brussel, 02/219.19.80

• tot 15 dec.: Le Lombard, 50 jaar creativiteit
• tot 5 jan.: De geboorte van Blake en Mortimer, 50 jaar geleden

Bellona-Huis
Vlaamsessteenweg 46, 02/513.33.33

• tot 21 dec.: Les portraits d'Ubu

Bibliotheca Wittockiana
Bemelstraat 21-23, 1150 Brussel, 02/770.53.33

• tot 30 dec.: De schatten van de Wittockiana
Centrum voor Amateurkunsten
Veeweydestraat 24-26, 02/520.03.44

• 25 jan.-16 feb.: "Vrij Podium". Fototentoonstelling

PARELS

om hun
schoonheid

van
6 tot 15 december

Van 6 tot en met 15 december nodigen wij u uit op onze pareltoonstelling. Ontdek er een zee van parels, uw parel in al zijn schoonheid. Ontdek er unieke sieraden met parels, gesigndeerde creaties van Simonne Muylaert-Hofman. Stuk voor stuk pareltjes.

Simonne Muylaert-Hofman

Juwel- en kunstgalerie
Nieuwstraat 36, 9300 Aalst
Tel. (053) 78 71 12

Wij verwelkomen u graag op deze pareltoonstelling van 6 tot 15 december. Openingsuren: van 9.30 tot 12.30 uur en van 14 tot 18.30 uur, ook open op zondagnamiddag 15 december

Cultureel Centrum Brussel - Oude Sint-Nikolaaskerk

Sint-Nikolaasplein 5, 1120 Neder-over-Heembeek, 02/262.04.33

- tot 31 dec.: Beeldintegratie

Europees Conferentiecentrum

Markiesstraat

- tot 26 jan.: "De Meesters & de gravure"

Filmmuseum

Baron Hortastraat 9, 02/507.83.70

- tot 31 dec.: "De Spaanse Burgeroorlog 60 jaar na dato"
- 1 jan.-31 jan.: "Aan de Acid, een actie tot bevordering van de jonge Franse kwaliteitscinema"

Galerij van de Kredietbank

Grote Markt 19, 1000 Brussel, 02/517.56.72

- tot 22 dec.: "Het late licht". Huldetentoonstelling Maurice Wyckaert

Goethe-Instituut

Belliardstraat 58, 1040 Etterbeek, 02/230.39.70

- tot 5 jan.: Karl Blossfeldt. Foto's

Hortamuseum

Amerikaansestraat 25, 02/537.16.92

- tot 15 dec.: Paul Dubois (1859-1938)

Joods Museum van België

Stalingradlaan 74, 02/512.19.63

- tot 31 dec.: "Het Joods leven in Rusland rondom Anatoli Lwowitsj Kaplan"

Koninklijke Academie voor Schone Kunsten

Zuidstraat 144, 02/511.04.91

- tot 10 dec.: "De Academie en Art Nouveau" (i.k.v. Europalia Horta)
- tot 9 feb.: "Marionetten vertellen..."

KMKG - Japanse toren (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Van Praetlaan 44, 02/268.16.08

- tot 7 sep.: "Samurai of de magie van de Japanse wapens en krijsuitrustingen"

KMKG - Jubelparkmuseum

(Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Jubelpark 10, 02/741.73.08

- tot 15 dec.: "Tot edelsteen verheven"
- tot 29 dec.: "Museum in strip"
- tot 16 feb.: "Boeddha's van Siam. Kunstschaten uit het koninkrijk Thailand"

KMSKB - Museum voor Moderne Kunst (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België)

Koningsplein 1-2, 02/508.32.11

- tot 15 dec.: "Het bekoorlijke is mooi". Irène, Scut, Magritte and C°

KMSKB - Museum voor Oude Kunst en 19de-eeuwse Afdeling (Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België)

Regentschapsstraat 3, 02/508.32.11

- tot 8 dec.: "S.O.S. Oude Schilderijen". Redding en behoud van 20 werken op paneel
- tot 15 dec.: Werken uit de verzameling van het museum - Léon Spilliaert (1881-1946)

Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen

Waversesteeweg 260, 02/627.42.38

- tot 28 apr.: Vleermuizen
- Koninklijke Bibliotheek van België**
- Kunstberg, 02/519.53.11

- tot 15 dec.: "De Orde van het Gulden Vlies". Van Filips de Goede tot Filips de Schone
- tot 7 dec.: Getijdenboeken van Brussel (Très belles heures du Duc de Berry)

- 13 dec.-11 jan.: Boeken van vrouwelijke auteurs

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium,

restauratieatelier, Jubelpark 1 (ingang Renaissancelaan)

- tot 8 dec.: "Schilderijen op paneel". Tentoonstelling ter valorisatie van de campagne "S.O.S. Schilderijen op paneel" van de Koning

Boudewijnstichting. Cultureelcentrum Pianofabriek, Forte

Fortstraat 35a, 02/538.09.01

- tot 5 jan.: Hommage Bertolt Brecht
- 9 jan.-16 feb.: Marc Gysels
- 20 feb.-28 maa.: Kalliwoda

Kunstcentrum van het Rood Klooster

Rood Klooster 4, 1160 Oudergem, 02/660.55.97s

- 7 dec.-16 feb. 1997: 25ste Salon van de kunstschilders van Rood Klooster met hulde aan Isidoor Verheyden
- 1 tot 27 maart: Ginette Javaux, nieuwe werken
- 24 apr.-22 juni: retrospectieve Frans Smeers

Museum van Evere

02/245.44.88

- tot 29 dec.: "Evere vroeger". Schilderijen van Alfons de Kelver

Museum voor het Kostuum en de Kant

Violetstraat 6, 02/512.77.09

- tot 28 feb.: "Belgische elegantie". Modehuizen uit het laatste kwart van de 19de eeuw en het eerste kwart van de 20ste eeuw

Paleis voor Schone Kunsten

Ravensteinstraat 23 - Koningsstraat 10, 02/507.84.66

- tot 5 jan. 1997: Karl Blossfeldt (1865-1932)
- tot 5 jan. 1997: Victor Horta en zijn tijdgenoten in Brussel
- 26 feb.-25 mei: De Collectie Nederland

Stichting voor Architectuur

Kluisstraat 55, 02/649.02.59

- tot 1 dec.: "Art Deco-architectuur in Brussel (i.k.v. Europalia Horta)"
- tot 31 dec.: De tiende verjaardag van de **Fondation pour l'Architecture**. De Art-Déco in België

Deinze

Museum van Deinze en Leiestreek

Lucien Matthyslaan 3-5, 09/386.00.11

- januari: F. Decockstichting - wedstrijd
- 14 feb.-24 maa.: Oudheidkundige tentoonstelling

TIC

TIJDSCHRIFT VOOR INDUSTRIËLE CULTUUR

- HET ENIGE ALGEMENE TIJDSCHRIFT OVER INDUSTRIËEL ERFGOED IN VLAANDEREN ... EN ELDERS
- RIJK GEÏLLUSTREERD
- VERSCHIJNT 4x PER JAAR

JAARABONNEMENTVOOR 4 NUMMERS

500 FR + 100 FR PORTKOSTEN

STORTEN OP REKENING NUMMER 001-0951892-10

ASLK MET VERMELDING : VIAT vzw 9000 GENT

EEN UITGAVE VAN VZW VIAT OUDEVEST 18 9000 GENT TEL 09/223 59 69 FAX 09/233 07 39

Dendermonde

Zwijvekemuseum
Nijverheidsstraat 1,
052/21.30.18
• 29 maa.-8 jun.: "De
spoorweggeschiedenis op
medailles en prentkaarten"

Deurle

Museum Dhondt Dhaenens
Museumlaan 14, 09/82.51.23
• 9 feb.-31 maa.: "Groene
Pasen" (werktitel), Dianne
Hagen (NL), Carla Klein (NL),
Robert Seurmondt (CH),
Peter Rogiers (B), Stephen
Wilks (GB), Curator: Bart
Cassiman

Deurne

Cultureel Centrum
de Gryspeerstraat 86,
03/325.66.00
• tot 2 feb. 1997: Els Ongenae
(juwelen)
• 15 feb.-23 maa.: "Liaisons
dangereuses", Juwelenten-
toonstelling rond het thema
"passie"
**Provinciaal Museum Sterckshof -
Zilvercentrum**
Cornelissenlaan, 03/360.52.50
• 17 dec.-23 maa.: "Dozen
om te niezen"

Dilbeek

c.c. Westrand
Kamerijklaan, 02/466.20.30
• 14 feb.-16 maa.:
"Postmodern Pajottenland"

Edegem

**Gemeentelijk Kunstcentrum -
Huis Hellemans** Strijdersstraat
14, 03/457.22.44
• 7 dec.-29 dec.: Brigitte
Didden, juwelen

Eeklo

**Cultureel Centrum De
Herbakker**
Pastoor De Nevestraat,
09/378.40.90
• 18 okt.-17 nov.: "Magiërs
van de muziek in het Festival
van Vlaanderen". Docufoto's
van Clem Willems
**Provinciaal Bosmuseum Het
Leen**
Gentsesteenweg 80,
09/378.20.50
• tot 6 dec.: "Rondom de
boom"

Ekeren

**Cultuur en Kunstcentrum "Hof
de Bist"**
Veltwijcklaan 252,
03/664.05.64
• tot 22 dec.: Monique
Vermeire, schilderijen

Evergem-Sleidinge

Cultureel Centrum Stroming
Weststraat 31, 09/357.54.11

• tot 28 dec.: "Carrousel,
visies op een interieur".
Selectie van jong Vlaams
ontwerp-talent
• 6 feb. tot 31 maa.: "Beelden
uit Zuid-Amerika". Foto's van
Kristien De Meyer

Galmaarden

Cultureel Centrum Baljuwhuis
Kammeersweg 2,
054/58.95.11
• tot 15 dec.: "Van badhuis
tot eroscentrum", i.s.m. het
Algemeen Rijksarchief en het
Rijksarchief van de Provinciën
• 22 feb.-2 maa.:
Kunsttentoonstelling met
werken van Nell Race

Ganshoren

**Gemeenschapscentrum De
Zeyp**
Van Overbekelaan 164,
02/428.37.38
• tot 12 jan.: Hans Verhaegen

Geel

De Slijperij
Doelenstraat 41,
051/58.27.51
• tot 15 dec.: "Sporen",
Michel Helsen
• 11 jan.-2 feb.: "1996:366/4",
André Saelemaekers
• 15 feb.-9 maa.: Michel Van
Grieken

Gent

Galerie William Wauters
Oudburg, 09/373.70.06
• tot 21 dec.: Jan Deconynck
• 25 dec. tot 25 jan.: Servi Van
Grinsven
Kunstgalerij P-Art
Noordstraat 20, 09/233.36.61
• tot 26 nov.: Schilderijen van
Johan Vanvlaenderen en
sculpturen van Hugo
Vandervekens
**Museum van Hedendaagse
Kunst**
"de Rode Poort"
Citadelpark, 09/221.17.03
• tot 2 feb.: "de Rode Poort"
multimediale
openingstentoonstelling in de
verschillende ruimtes van het
nieuwe tijdelijke museum-
gebouw
**Museum voor industriële
archeologie en textiel**
Minnemeers 9, 09/223.59.69
• 14 dec.-1 jun. 1997: "Zo
leefde grootmoeder".
Huishoudelijk comfort in de
19de en begin 20ste eeuw
**Museum voor Sierkunst en
Vormgeving**
Jan Breydelstraat 5,
09/225.66.76
• tot 12 jan.: "Murano-glass"
• tot 12 jan.: "Vizo-prijzen
Henry van de Velde 1996"

Museum voor Schone Kunsten
09/222.17.03

• 1 sep.-1 nov.: België -
Frankrijk van 1850 tot 1914
Plantentuin Universiteit Gent
09/264.50.73
• 1 jan.-21 jun.: J.P. Deloore,
kunstschilder
Stadsarchief
Abrahamstraat, 09/225.32.53
• tot 22 dec.: "Gent literair"
**St.-Pietersabdij - Centrum voor
Kunst en Cultuur**
St.-Pietersplein, 09/222.07.62
• tot 5 jan. 1997: "700 jaar
Augustijnen. Een
kloostergemeenschap schrijft
geschiedenis"
• 01 feb.-9 feb.: Kunst- en
antiekbeurs van Vlaanderen
Witte Zaal (Sint-Lucas Gent)
Posteernestraat, 09/225.42.90
• tot 14 dec.: "De onzichtbare
revolutie". Architectuur en
technologie op de drempel
van de XXIe eeuw
• 14 jan. 1997-8 feb. 1997:
"Visual sound(s)
surrounding(s)"
• 25 feb. 1997-22 maa. 1997:
"Boeken eten geluid"

Genk

Openluchtcentrum Bokrijk
• 23 dec.-3 jan.: Wintersport
in Vlaanderen

Haren-Brussel

**Gemeenschapscentrum De
Linde**
Cortenbachstraat 7,
02/242.31.47
• tot 15 dec.: Marleen Van
Hoey

Hasselt

**Cultureel Centrum Onder de
Toren**
Kunstlaan 5, 011/22.99.31
• tot 22 dec.: Giovanna
Grieco, beeldhouwster
(Galerie Tamara)
• 15 feb.-28 feb.: "Kunst in
cirkels"
Nationaal Jenevermuseum
Witte Nonnenstraat 19,
011/24.11.44
• tot 31 dec.: "Jenever in de
Lage Landen"
**Provinciaal Centrum voor
Beeldende Kunsten - Begijnhof-
Provinciaal Museum**
Zuivelmarkt 33, 011/21.02.66
• tot 22 dec.: "Artificial
Flowers", Biel Capllonch (E),
Eric Lamouroux (F), Vincent
E. Gutter (F), Maria-Theresa
Litschauer (AU), Sthephane
Lallemant (F), Richard
Fauguet (F), Mirta Tocci (Arg.)
en Erich Weiss (B)

**Provinciaal Centrum voor
Beeldende Kunsten - Begijnhof -
Galerij**

Zuivelmarkt 33, 011/21.15.90
• tot 2 feb.: "It has nothing to
do with Jeanine". Werk van
Walter Daems en Jarg
Geismar
**Provinciaal Centrum voor
Beeldende Kunsten - Begijnhof -
T.A.C.-42.292/E-Mail-Art
Archives (huisje nr.8)**
Zuivelmarkt 33
• tot 24 dec.: Retrospectieve
XII: Postflupostbooklets -
Retrospectieve XII: Camera
Oscura
• 6-31 jan.: Retrospectieve
XIV. Tensetendoned
• 3-28 feb.: Artpool
Publications
Stedelijk Modemuseum
Gasthuisstraat 11,
011/23.96.21
• tot 30 dec.: "Kant in de
mode"
• tot 30 dec.: "100%
Chlorophile"
• tot 30 dec.: "Transparantie"
• 1 feb.-15 aug.: "Sport en
mode"
**Stedelijk Museum Stellingwerff-
Waerdenhof**
Maastrichterstraat 85,
011/24.10.70
• tot 24 dec.: Désiré Acket
(1905-1987)

Het late licht

Huldetentoonstelling Maurice Wyckaert

Galerij van de Kredietbank

Grote Markt 19, Brussel

16/11 - 22/12/1996

Van dinsdag t.e.m. zondag

van 11 tot 18 uur

(gesloten op maandag)

gratis toegang

Heist-op-den-Berg

Cultureel Centrum Zwaneberg
Bergstraat, 015/25.07.70
• 6 dec.-31 dec.: "Index",
foto's van Guy Voet

Heusden-Zolder

Cultureel Centrum Heusden-
Zolder
Dekenstraat 40, 011/53.33.35
• tot 21 dec.: Grafiek van
Carlo (Karske) Hermans &
Liana Manno: "Verdrongen &
La Via del Sogno"

Kapelle-op-den-Bos

Cultureel Centrum De Oude
Pastorie
Kerkstraat 24, 015/71.02.53
• tot 24 nov.: Kerngroep
Artistieke Projecten, schilde-
rijen en beeldhouwwerken
• 29 nov.-15 dec.: Grafiek op
een eiland -
groepstentoonstelling
• 10 jan. 1997-26 jan. 1997:
Paul Van Namen, schilderijen

Koksijde

Archeologisch en Cultuur-
Historisch Museum Duinenabdij
Koninklijke Prinsenslaan 8,
058/51.19.33
• tot 15 maa.: "Een blik naar
verleden en toekomst" (Het
Andere Landschap)

Knokke

Cultureel Centrum Scharpoord
Meerlaan 32, 050/63.04.30
• tot 15 dec.: Philippe
Bouttens, Tjok Dessauvage,
Jan De Wachter, André Van
Schuylenbergh. Beeldhouw-
werken, schilderijen, keramiek
• 7 dec.-2 jan.: "Jemen",
Xavier Rombouts (foto's)
• 21 dec.-5 jan.: "Vrij
Podium", fototentoonstelling
i.s.m. de Vlaamse Federatie
van Fotokringen
• 21 dec.-19 jan.: Frans
Masereel, grafiek en
schilderijen (uit familiebezit)
• 4 jan.-31 jan.: Morelia
Persico, schilderijen
(Scharpoordgalerie)
• 11 jan.-6 feb.: "Een vlucht
over Brussel", Pierre
Kempeneer (foto's)

Kortrijk

Cultureel Centrum.
Benedengalerij en Foyer
Hazelaarstraat 7,
056/22.07.68
• tot 15 dec.: "De
kinderkamer". Acht
kunstenaars maken een
kinderkamer vanuit hun
herinnering (Benedengalerie en
Foyer)
• 17 jan.-26 jan.: De papeters
van Lucas Coeman

(Benedengalerie)

• 1 feb.-2 maa.: "Gentse
Zooi", dubbelproject rond
kunstenaars uit het Gentse
(Benedengalerie)

• 1 feb.-2 maa.: Diego
Joosten, schilderijen en
tekeningen (Benedengalerie)
• 1 feb.-2 maa.: Le Chemin
(Foyer)

• 8 maa.-30 maa.: Yves
Beaumont, tekeningen en
schilderijen; Rik Delrue,
sculpturale keramiek
(Benedengalerie)
Groeningeabdij
Houtmarkt, 056/25.78.92
• tot 15 dec.: "Damast"
Studio Gaselwest
Rijselsestraat 57,
056/36.92.11
• 18 jan. 1997-2 feb. 1997:
Geert Devos (schilderijen,
etsen, pastels en aquarellen)

Kruishoutem

Stichting Veranneman
Vandevoordeweg 2,
09/383.52.87
• tot 31 dec.:
Huldententoonstelling Con-
stant Permeke en Roel
d'Haese

Leopoldsburg

Cultureel Centrum
Kastanjedreef 1, 011/34-65-
48
• 1 dec.-23 dec.: Fobie:
cartoons
• 5 dec.-23 dec.: "30 jaar
't beste van Gal"
• 7 jan.-27 jan.:
Fototentoonstelling Jan Locus,
Dion Vandervorst en Eddy
Daniëls

Leuven

ABB-galerij
Hoekgebouw Diestsevest-
Diestsestraat
• tot 21 dec.: Paul Van Lissum
Cultureel Centrum Romaanse
Poort
Brusselsestraat 63,
016/23.84.27
• 18 jan.-5 feb.: "Kunst in
cirkels"
Provinciemuseum P. van
Humbecck - M. Piron
Mechelsevest 108,
016/22.28.93
• tot 24 nov.: Prijs tekenkunst
Provincie Vlaams-Brabant
• tot 22 dec.: Mehmet
Aydogdu

Lokeren

Cultureel Centrum - Torenzaal
Torenstraat 1, 09/348.50.50
• tot 14 dec.: Anton
Witttoeck. 11 jaar leven met
Omaira Sanches

Lommel

Cultureel Centrum Adelberg
Adelbergpark 1, 011/55.35.11
• tot 19 dec.: Luc Hockx

Mechelen

Cultureel Centrum A. Spinoy -
Tentoonstellingszalen
Minderbroedersgang 5,
015/20.16.32
• tot 22 dec.: Originele
Belgische kaartenboeken in
manuscript
• 7 jan.-20 jan. 1997: "In de
zee woont de maan",
kindertentoonstelling
Cultureel Centrum A. Spinoy -
Oude Minderbroederskerk
Melaan 5, 015/20.16.32
• 13 dec.-22 dec.: "Open
galerij"
Speelgoedmuseum
Nekkerspoel 21,
015/55.70.75
• tot 24 feb.: De bouwstenen
van Anker Richter

Meise

Nationale Plantentuin van België
Domein van Bouchout,
02/269.39.05
• tot 16 feb.: "Landschappen
en Karavanserais in Centraal-
Anatolië"

Menen

Ontmoetingscentrum 't
Ghelandt
Waalvest, 056/51.58.91
• tot 15 dec.: Kunst in Menens
privé-bezit

Mol

Cultureel Centrum 't Getouw
Molenhoekstraat 2,
014/33.07.11
• tot 8 dec.: René van
Heertum, schilderijen
• 11 dec.-5 jan. 1997: "Achter
het Vijgenblad", rondreizende
tentoonstelling van het Mini-
sterie van Volksgezondheid
• 10 jan.-26 jan.: "Moskou aan
de Nete", werk van Russische
kunstenaars
• 31 jan.-9 feb.: Rik Nuyts,
foto's
• 14 feb.-2 maa.: Irène Geysel-
ings, aquarellen en olieverven
Gemeentelijk Jakob
Smitsmuseum
Sluis 155A, 014/31.74.35
• tot 22 dec.: Dirk
Baksteenprijs voor grafiek,
geselecteerde werken

Neerpelt

Provinciaal Instituut voor
Theater
Toekomstlaan 5,
011/64.27.05
• tot 14 dec.: "Das Gluhend
Mannla"

Oelegem (Ranst)

Domein Vrieselhof
Schildesteenweg 79,
03/384.15.78
• tot 31 mei: "Biotopen van
het Vrieselhof"

Oostduinkerke

Nationaal Visserijmuseum
Pastoor Schmitzstraat 5,
058/51.24.68
• tot 31 dec.: "Een vis uit het
water praten"

Oosteeklo

Galerie William Wauters
Antwerpse Heirweg 5,
09/373.70.06
• tot 15 dec.: Dirk Vander
Eecken

Oostende

Heemkundig Museum De Plate
Feest- en Cultuurpaleis,
Wapenplein, 059/70.82.15
• 7 dec.-30 jan. 1997:
Oostende schildersgewijs
Het kunsthuis van de Vrienden
van het P.M.M.K.
Straatje-zonder-Eind
(Vissersplein), 050/28.00.46
• tot 15 dec.: Fishsticks &
Natuurkabouters
(Natuurmanipulaties)
• 19 dec.-27 jan. 1997:
Berlinde De Bruyckere
Museum Ensorhuis
Vlaanderenstraat 27,
059/80.53.35
• tot 31 mei: "De Molen-
duivel" en "Contes". Verhalen
van d'Horace Van Offel
Museum voor Schone Kunsten
Wapenplein, 059/80.53.35
• tot 2 feb. 1997: Grafisch
werk en personalia van Ensor,
Spilliaert, Permeke, Magritte
en Delvaux
Museum voor Moderne Kunst
(PMMK)
Romestraat 11, 059/50.81.18
• tot 2 feb. 1997: "Van Ensor
tot Delvaux"
• 8 maa.-20 apr.: Mc Dermott
and Mc Cough, Wouter
Deruytter, J.J. Gaillard

Overpelt

Ontmoetingscentrum Palethe
Jeugdlaan 2, 011/64.59.52
• 6 dec.-22 dec.: "Poëzie en
ritme". Beeldend werk van
leerlingen Plastische Opvoe-
ding Instituut Mater Dei,
Technisch Instituut Sint-Jozef
en Gemeenschapsschool
• 17 jan.-2 feb. 1996:
Kunstgroep Achel

Schoten

Cultureel Centrum
Kasteeldreef 61
• 24 jan.-30 jan.: "Een fruitje
van zilver", tentoonstellings-
project voor kinderen

Sint-Agatha-Berchem

Gemeenschapscentrum De
Kroon
J.V. Vandendrieschstraat 19,
02/468.25.88
• 1 jan.-26 jan.: "t Beste van
Gal", cartoons van Gal
(Gerard Alsteens)
• 21 jan.-3 feb.: "In de zee
woont de maan", kinderten-
toonstellingsproject (concept
en realisatie: v.z.w. Rasa)

Sint-Truiden

Cultureel Centrum de Bogaard -
Witte Zaal
Capijciennesplein,
011/68.79.59
• 1 dec.-31 dec.: Willem
Vermandere, schilderijen en
beeldhouwwerk
• 16 jan.-28 feb.:
"Hedendaagse kunst in Sint-
Truidens privé-bezit"

Strombeek-Bever

Cultureel Centrum Strombeek
Gemeenteplein, 1853
Strombeek-Bever,
02/267.41.56/57
• tot 15 dec.: "Reizend salon".
Leo De Schepper, Anja Kok,
Philippe Marmenout, Greta
Van den Broeck (Zaza), Els
Vanden Meersch, Rob
Veenendaal
• 4 dec.-31 dec.: Bhardev,
Nepal. Fotoreportage van
Tom Indekeu
• 20 dec.-13 jan.: Kindertalen-
ten uit verre continenten
• 8 jan.-3 feb.: Mark Leys,
foto's
• 17 jan.-6 feb.: Ignace Maes
(grafiek), Gerda Blindeman
(keramiek), Frieda Lambregts
(monotypes)
• 14 feb.-23 maa.: "Achter-
wegen laten. Homo patens"

Ternat

Cultureel Centrum
Kerkstraat 4, 02/582.44.33
• 1 maa.-28 maa.: "Carrousel,
visies op interieur"

Tervuren

Koninklijk Museum voor
Midden-Afrika
Leuvensesteenweg 13, 3080
Tervuren, 02/769.52.11
• tot 12 jan.: Ethiopia.
Volkeren uit de Hoom van
Afrika

Tongeren

c.c. de Velinx
Dijk 111, tel. 012/39.38.00
• tot 31 januari: "Architec-
tuur", familietentoonstelling
• 26 maa.-30 apr.: Marco
Mertens, rockfotografie
• 15 jun.-15 aug.: "Kitsch op
sokkels", zomertentoon-
stelling

Turnhout

de Warande
Warandestraat 42,
014/41.94.94
• 21 dec.-26 jan.: Koen Meyers, Hans Op de Beeck, Gert Robijns en Uta Schärf
• 21 dec.-26 jan.: Corbeels & Co. Twee eeuwen grafische industrie in Turnhout

Vaalbeek

Kunstcentrum Vaalbeek
Prosperdreef 9, 016/40.32.08
• tot 15 dec.: Religieuze kunst voor de huiskring

Veurne

Internationaal Bakkerijmuseum
Walter Plaetinck
Zuidgasthoeve, Albert I-laan 2, 058/31.38.97
• 15 dec.-30 nov. 1997: "De chocoladevorm"

Waregem

Cultureel Centrum De Schakel
Schakelstraat 8, 056/62.13.40
• 7 feb.-23 feb.: "Carroussel, visies op een interieur"
• 2 apr.-27 apr.: "De garderobe van het oppervlak"

Zonhoven

C.C. Termolen
Kneuterweg 2, 011/81.50.07
• tot 15 dec.: Magda Custermans,quarellen
• 9 jan.-26 jan. 1997: Eerste groepstentoonstelling van het nieuw fotocollectief "De Verbeelding"
• 30 jan.-23 feb. 1997: An Vanderlinden, olieverschilderijen

Zottegem

Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen - site Velzeke
Paddestraat 7, 09/360.67.16
• tot 16 maa.: "De taalgrens. Van de oude en de nieuwe belgen"

Wallonië

Charleroi

Musée de la Photographie
11 Avenue Paul Pasteur,
071/43.58.10
• 13 dec.-2 maa. 1997: Larry Fink
• 13 dec.-2 maa. 1997: Stefan De Jaeger, une rétrospective
Musée des Beaux-Arts
Hôtel de Ville, Place Charles II,
071/23.02.94
• tot 22 dec.: Bomoï Mobimba - Toute la Vie. 7 Artistes Zairois - Collection Bilinelli
• tot 19 jan.: Hommages à Vasarely

Mons

Maison Léon Losseau
rue de Nime 37
• tot 15 dec.: "De internationale verspreiding van de Art Nouveau-architectuur"

Tournai

Musée des Beaux-Arts de Tournai
Enclos Saint-Martin,
069/22.20.45
• tot 5 jan. 1997: "Dromen van Bouwwerken. Van Eugen Robick tot Victor Horta" (i.k.v. Europalia Horta)

Nederland

Amsterdam

Joods Historisch Museum
Jonas Daniël Meijerplein 2-4,
0031/20/625.42.29
• tot 31 dec.: "Een wereld van bewogen lijnen". Jules Chapon, schilderijen, pastels en monumentale kunst
Rijksmuseum
Stadhouderskade 42,
0031/20/673.21.21
• tot 12 jan. 1997: Jan Steen, schilder en verteller
• tot 2 feb.: Aanwinsten prenten, tekeningen en foto's
• tot 1 mei: De archeologische expeditie van 1995 naar Nova Zembla (zaal 102)
• tot 2 maa.: "Machtvertoon". Een keuze uit kostuum en textiel (zaal 15, Zuidvleugel)
Van Gogh Museum
Paulus Potterstraat 7,
0031/20/570.52.00
• tot 2 maart 1997: Sir Lawrence Alma-Tadema, retrospectief
Vlaams Cultureel Centrum 'De Brakke Grond'
Nes 45, 0031/20/622.78.60
• 17 jan.-2 maa.: "De Kelten komen! Komt U ook?"

Leiden

Het Koninklijk Penningkabinet
Rapenburg 28,
0031/71/12.07.48
• tot 31 maa. 1997: "De euro van de oudheid. Nieuw geld onder keizer Augustus"

Maastricht

Bonnefanten Museum
Avenue Ceramique 250,
0031/43/329.01.99
• tot 5 jan. 1997: "Leviten" - Franz West
• tot 5 jan. 1997: "Falschnehmungen" - Benoît Hermans

• tot 5 jan. 1997: "Shifting Viewpoints" - Gilbert de Bontridder
• tot 5 jan. 1997: Amulf Rainer

Rotterdam

Kunsthall Rotterdam
Westzeedijk 341,
0031/10/440.03.21
• tot 5 jan.: Collectie Afrika. Hoogtepunten uit het Museum voor Volkenkunde Rotterdam
• tot 5 jan.: "De snelweg". Een fotoproject van Theo Baart en Cary Markerink
• tot 26 jan.: Jan des Bouvrie. Overzichtstentoonstelling Design
• tot 2 maa.: "L'armonia e l'invenzione". 90 jaar Lancia
• 21 dec.-9 maa.: "Hemelse gewaden uit China". Collectie Leo Haks
• 11 jan.-23 feb.: "Still Time". Sally Mnn (fotografie)
• 1 feb.-16 maa.: Designprijs Rotterdam 1997

's Hertogenbosch

Noordbrabants Museum
Verwersstraat 41,
0031/73/687.78.00
• 6 dec.-5 jan.: Grafisch atelier 's Hertogenbosch
• 12 dec.-10 maa.: Joods leven in Brabant
• 12 dec.-10 maa.: Lucebert, tekeningen
• 10 jan.-10 feb.: Jos van der Sommen, tekeningen en schilderijen

Tilburg

Nederlands Textielmuseum
Goirkestraat 96,
0031/13/42.22.41
• tot 18 jan.: "European Art Quilts"
• tot 23 feb.: Museum in bedrijf. Techniek-kunst-design verweven
• 7 dec.-16 maa.: Hommage aan Harry Boom; een eigenzinnig kunstenaar

Zoekt u illustraties voor publicaties, films, multimedia, dan kan u terecht bij

Elisabeth Lauwers-Derveaux

Iconografisch documentaliste

OPZOEKEN VAN BEELDMATERIAAL
kunst, geschiedenis, actualiteit, natuur...

in musea, bibliotheken, archieven, persagentschappen, diatheken, in binnen- en buitenland

LEVEREN VAN FOTO'S EN DIA'S

REGELEN VAN RECHTEN

BRUSSELSESTEENWEG 87
B-3080 TERVUREN
TEL. 02 / 767 51 55 - FAX 02 / 767 01 19

Antiek J.M.A. Nachtergaele

Gespecialiseerd in antiek en modern zilver

'Een huis vol zilver'

U vindt er het mooiste antieke zilverwerk, antieke juwelen, en tijdloze collecties hedendaags zilver.

Ook voor herstellingen en verzilveren kan u bij ons terecht.

Kom gerust eens langs om -vrijblijvende collecties te bekijken.

U kan ons ook een bezoekje brengen op "A Christmas Shopping Fair" in het Kasteel van Ooidonk van 8 tot en met 11 november

Mageleinstraat 41 - 9000 Gent
tel.: 09/224.33.20 - fax: 09/233.06.22

Ateliers, cursussen en performances

Jongeren

Antwerpen

Museum voor Fotografie

Waalse Kaai 47, 03/216.22.11

• "Atelierreeks A: Zelf de fotografie opnieuw uitvinden". In dit atelier staat het eigen experiment centraal.

Voor jongeren van 11 tot 14 jaar. Data: 11 en 12 feb. (10 tot 15u.). Prijs: 650,-BF.

Voor jongeren vanaf 15 jaar. Data: 4, 11 en 18 jan. (10 tot 15u30). Prijs: 1.000,-BF.

• "Atelierreeks B: Fotografie verder ontdekken".

Voor jongeren van 11 tot 14 jaar. Data: 13 en 14 feb. (10 tot 15u.). Prijs: 1.300,-BF.

Voor jongeren vanaf 15 jaar. Data: 25 jan., 1 en 8 feb. (10 tot 15u30). Prijs: 2.000,-BF.

Info en inschrijvingen: Ann Van Dyck of Ann Verbecque, 03/216.22.11.

Brussel

KMKG - Hallepoort (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Zuidlaan

• "Marionettentheater". Voor jongeren van 10 tot 16 jaar. Data: 2, 3 en 4 jan. (9u30 tot 16u30). Bijdrage: 2000,-BF (VED: 1750,-BF) (inclusief toegang tot het museum, documentatiemap en vieruurtje). Inschrijven verplicht: 02/741.73.13

KMKG -

Instrumentenmuseum (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Kleine Zavel 17

• "Daar kwamen drie koningen...". Voor kinderen van 5 tot 10 jaar. Data: 2 en 3 jan. (9u30 tot 16u30).

Verzameling instrumenten. Bijdrage: 1250,-BF (VED: 1000,-BF) (inclusief toegang tot het museum en het vieruurtje). Inschrijven verplicht: 02/512.08.48

KMKG - Jubelparkmuseum (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Jubelpark 10

• 15 dec. (14u): "Het kerstverhaal op retabels". Voor kinderen vanaf 5 jaar. Bijdrage (inclusief toegang tot het museum) kinderen: 100,-BF, volwassenen: 150,-BF)

Gent

Museum voor Schone Kunsten

Citadelpark, 9000 Gent, 09/222.17.03

• Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6

tot 12 jaar op woensdagmiddag van 14 tot 16u. Prijs: 2000,-BF, per trimester

• Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 6 tot 10 jaar op zaterdagvoormiddag van 10 tot 12 u. Prijs: 2000,-BF, per trimester

• Geleide bezoeken met atelier voor kinderen van 10 tot 14 jaar op zaterdagmiddag van 13u30 tot 15u30. Prijs: 2000,-BF, per trimester

Volwassenen

Gent

Amarant vzw

Hoogpoort 50, 9000 Gent, 09/233.03.24

• Amarant organiseert cursussen, lezingen, ontmoetingen en kunsthistorische uitstappen. Alle informatie wordt op aanvraag thuisgestuurd. Er zijn cursussen over de Amerikaanse kunsttheorie, actuele fotografie, filosofie en nog veel meer

Vlied

Vandeveldestraat 68, 9000 Gent, 09/223.20.64

Bij Vlied vzw, Vlaamse Volkshogeschool, kan er uit een zeer ruim aanbod cursussen gekozen worden. Inlichtingen en inschrijvingen op bovenstaand adres.

Lezingen

Antwerpen

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen

Plaatsnijdersstraat 2, 03/238.78.09

• 8 dec.: "De Keyser in de museumhal: een leetuur van de Antwerpse kunstschool" door Siska Beele, wetenschappelijk medewerker KMSKA

• 22 dec.: "Ensor en het naturalisme" door Herwig Todts, eerstaanwezend assistent KMSKA

• 12 jan.: "17de eeuwse heksenvoorstellingen uit de Nederlanden" door drs. Marijke Lucas, kunsthistorica

• 26 jan.: "Naturalisme en fotografie" door Natalie Monteyne, kunsthistorica

• 9 feb.: "Kunstenaars berichten over de moderniteit" door Greta Van Broeckhoven, kunsthistorica

• 23 feb.: "Restauratie papier" door Ilse Van Den Bogaert

• 9 maa.: "Vlaamse miniaturen voor vorsten en burgers, 1475-1550" door prof. dr. M. Smeyers (K.U. Leuven)

• 23 maa.: "Luxe en devotie. Het brevier uit de verzameling Mayer van den Bergh te Antwerpen (1500-1510)

Museum voor Hedendaagse Kunst

Leuvenstraat,

• Ann Veronica Janssens licht haar werk toe - 2 feb., 100,-BF (toegang museum inbegrepen)

Brussel

KMKG - Jubelparkmuseum (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

• 15 dec. (13u30): "Het poppenspel in onze gewesten: eeuwen van verguizing en bewondering". Prof. dr. Alfons K.L. Thijs, Universiteit Antwerpen/Ufsia Bijdrage (inclusief toegang tot het museum): 200,-BF; reductiehouders: 150,-BF. Inschrijven gewenst: 02/741.72.14

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België

• 11 dec. (13u30): "James Ensor / Carnaval op het strand" door Herwig Todts Toegang gratis. Afspraak infobalie Regentschapsstraat 3.

Koksijde

Archeologisch- en cultuurhistorisch museum Duinenabdij

Abdijhoeve "Ten Bogaerde" Ten Bogaerdelaan, 058/51.19.33

• 13 dec. (20u30): "Landschappen vanuit de lucht" door prof. dr. J. Bourgeois (Universiteit Gent)

• 10 jan. (20u30): "Landschapsbescherming" door prof. dr. L. Daels (Op Cit.)

• 14 feb. (20u30): "Het landschap tijdens de middeleeuwen" door prof. dr. A. Verhulst (Universiteit Antwerpen)

• 14 maa. (20u30): "Het landschap in de ruimtelijke planning" door prof. dr. C. Vermeersch (Universiteit Gent, ondervoorzitter Koninklijke Commissie Monumenten en Landschappen, opdrachthouder Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen) i.s.m. prof. dr. L. Albrechts

Uit het bovenste laatste

De cursussen en lezingen van AMARANT over de geschiedenis en de actuele ontwikkelingen van de beeldende kunst, over theater en filosofie én de kunsthistorische daguistappen en reizen.

Wil U onze gratis cursus- en reisbrochures thuisgestuurd krijgen, schrijf, bel of fax ons.

A M A R A N T

AMARANT vzw • HOOGPOORT 50 • 9000 GENT • TEL (09) 233 03 24 • FAX (09) 233 42 36

Uw advertentie had hier kunnen staan!

Vraag onze advertentietarieven.

Contacteer hiervoor:

B. Promotion
Mevrouw Berlinde Fierens
03/231 28 00

Wandel-voordrachten

Antwerpen Museum van Hedendaagse Kunst

Leuvenstraat, 03/238.59.60
• 2 maa.: Rondleiding door Ronald Van de Sompel in de tentoonstelling van Éran Schaerf. Prijs 100,-BF (toegang museum inbegrepen)

Brussel KMKG - Jubelparkmuseum (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Jubelpark 10
• iedere zaterdag om 14u30: "Boeddha's van Siam".
Bijdrage: 400,-BF (toegangsticket + rondleiding).

Trefpunt: onthaal Albert-Elisabeth

Inschrijven verplicht:
02/741.72.68

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België Museumstraat 9

• 13 dec. (14u30): "Spilliaert" door Anne Adriaens
Toegangsprijs: 200,-BF.
Afspraak: infobalie
Regentschapsstraat 3.
Inschrijven: 02/508.24.50

Uitstappen

Het Archeologisch- en Cultuurhistorisch Museum Duinenabdij, Koksijde organiseert volgende uitstappen:

- 21 dec.: "Gent: een stadswandeling" door Lic. G. Stoops (Stadsarcheologische Dienst Gent). Vertrek om 12u30. Deelnameprijs: 500,-BF per persoon (vervoer, gids en koffie inbegrepen)
  - 18 jan.: "Brussel ten tijde van Leopold II" (stadswandeling) door kunsthistorica Lieve Dejonghe (gids). Deelnameprijs: 1.200,-BF per persoon (vervoer, gids en koffie inbegrepen)
  - 22 feb.: "Frans-Vlaanderen" door prof. dr. A. Verhoeve (Op. Cit.) en dr. R. Knaepen. Deelnameprijs 900,-BF per persoon (vervoer, gids, middagmaal en koffie inbegrepen)
  - 29 maa.: "Het Krekengebied en Zeeuws-Vlaanderen" door lic. H. Kerninckx (Bestuur Monumenten en Landschappen - Brugge). Deelnameprijs: 900,-BF per persoon (vervoer, gids, middagmaal en drank inbegrepen)
- Vertrekpunt van de uitstappen: Museum Duinenabdij, Koninklijke Prinslaan 8, 8670 Koksijde. Info: 058/51.19.33

Muziek in musea

Musica Flandrica

Musica Flandrica v.z.w. organiseert jaarlijks een reeks toeristisch-culturele weekends in West-Vlaanderen. Deze weekends zijn opgebouwd met:

- een toeristische prelude met een exclusief bezoek aan minder bekende maar hoogst interessante bezienswaardigheden
  - een gastronomische maaltijd in een streekrestaurant, en
  - een avondconcert met de beste ensembles van de barok- en renaissancemuziek in een monumentale historische ruimte.
- De formule is modulair, d.w.z. dat U aan elk van de activiteiten afzonderlijk kan deelnemen.

Musica Flandrica v.z.w., in samenwerking met de Provinciale Dienst voor Cultuur en Westtoerisme, heeft als doel het cultuurtoerisme in de Provincie West-Vlaanderen te bevorderen. Bij de organisatie van cultuurtoeristische weekends wordt een synergie gezocht tussen de mooiste historische gebouwen en verant-

woorde concerten op het hoogste niveau.

West-Vlaanderen heeft een schat aan monumentale gebouwen die met de concerten van Musica Flandrica ontdekt kunnen worden. De uitgezochte historische locaties harmoniëren de gebrachte muziek met de architectuur. De prelude en de gastronomische pauze zijn steeds in de buurt van de locatie. Musica Flandrica biedt ook overnachtingsmogelijkheden naar ieders budget.

Het concertseizoen 1996-1997 is gestart op 26 oktober en eindigt op 26 april 1997.

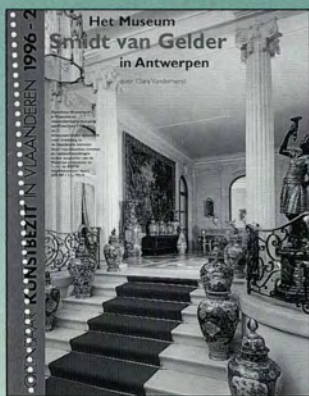
Musica Flandrica heeft een brochure met daarin alle details. U kan deze brochure aanvragen bij Musica Flandrica v.z.w., p/a Westtoerisme, Kasteel Tillegem, 8200 Sint-Michiels Brugge, tel.: 050/38.02.96, fax.: 050/38.02.92

Museumontbijt

Antwerpen Museum van Hedendaagse Kunst

Leuvenstraat, 03/238.59.60
• Museumontbijt: 10u30 ontbijt in de cafetaria, 11u-13u. rondleiding met atelier voor kinderen (6-12 jaar), 11u30-13u. rondleiding in de tentoonstelling voor volwassenen - 29 dec., 12 jan., 23 feb. en 30 maa. - prijs: volwassen 450,-BF, kinderen 300,-BF (toegang, ontbijt en rondleiding inbegrepen) - reservatie: educatieve dienst

U hoeft niet te kiezen!

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen

Abonnementprijs:
800,-BF

Een gecombineerd abonnement
op jaargang 1997 van
M&L
en

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen

kost maar 1.700,-BF
(i.p.v. 1.950,-BF)

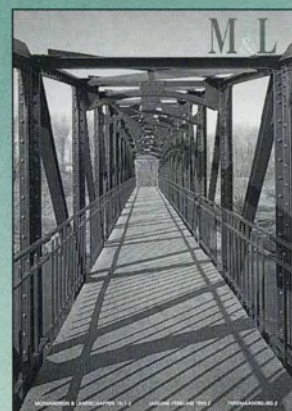
Kiezen hoeft niet, maar mag wel.

U kan zich abonneren door storting van het vereiste bedrag op rekeningnummer 448-0007361-87 van M&L:

- 1.150,-BF voor een abonnement op M&L
- 800,-BF voor een abonnement op Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen
- 1.700,-BF voor een gezamenlijk abonnement op M&L en Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen (uw voordeel: 250,-BF!).

telkens vermelden "jaargang '97".

M&L staat voor Monumenten en Landschappen en is een boeiend en kleurrijk tijdschrift over monumenten- en landschapszorg. M&L verschijnt zes maal per jaar. In iedere editie worden vier onderwerpen i.v.m. restauratie en conservatie van monumenten indringend besproken en met een zeer verzorgde kleurenfotografie uitvoerig geïllustreerd. Bovendien bevat ieder nummer een artikel over landschapszorg.

M&L
telt 64 bladzijden
en 16 pagina's
"Binnenkrant".
Abonnementprijs:
1.150,-BF

INTERNATIONALE KUNSTBEURS 20e EEUW
 FOIRE D'ART INTERNATIONALE 20ème SIECLE
 INTERNATIONALE KUNSTMESSE 20. JAHRHUNDERT
 INTERNATIONAL ART FAIR 20th CENTURY

WUWEART

29 NOV. - 3 DEC.

1996
GENT BELGIUM

FLANDERS EXPO • OPENINGSUREN: DAGELIJKS VAN 11 - 19 U.
 ZONDER ONDERBREKING • VRIJDAG EN MAANDAG TOT 22 U.
 HEURES D'OUVERTURE: JOURNELLEMENT DE 11 à 19 H. SANS
 INTERRUPTION • VENDREDI ET LUNDI JUSQU'A 22 H. OFF.
 NUNGSZEITEN: JEDEN TAG VON 11 - 19 UHR DURCHGEHEND •
 FREITAG UND MONTAG BIS 22 UHR. FRIDAY AND MONDAY TO
 10 P.M. **INFO:** I.J.V. • INTERNATIONALE JAARBEURS VAN
 VLAANDEREN • VERENIGING ZONDER WINSTOOGMERK • ASSO-
 CIATION SANS BUT LUCRATIF • GESELLSCHAFT OHNE GEWINN-
 ABSICHT • NON PROFIT ORGANISATION • B-9000 GENT •
 TEL. 32 (0) 9 222.40.22 - FAX 32 (0) 9 220.10.81 **BELGIUM**

BRUNNICK/DESIGNERS

TENTOONSTELLING

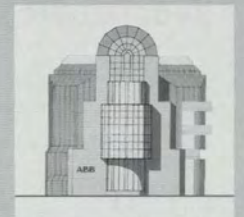
PAUL VAN LISSUM

31 OKT. TOT
 21 DEC. '96

FACE TO FACE

DE TENTOONSTELLING
 IS VRIJ TOEGANKELIJK:
 OP WERKDAGEN
 VAN 9 TOT 16 UUR,
 OP ZATERDAG
 VAN 14 TOT 17 UUR.

GESLOTEN OP 1
 EN 11 NOVEMBER
 EN OP ZONDAG.

ABB-Galerij

HOEKGEBOUW DIESTSEVEST -
 DIESTSESTRAAT 3000 LEUVEN

INFO INTERNET:
<http://www.artsite.be/gallery/GBRX/ABB-gal.htm>

ABB ABB
 verzekeringen

Een nieuwe dienst

van Openbaar
Kunstbezit
in Vlaanderen v.z.w.

Vertrekkend van de verworven know how voor het realiseren van museumpublikaties en verwante cultuuredities werd door Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w. sedert kort een nieuwe dienstverlening ontwikkeld.

Uw eigen publikatie

“sleutel op de deur”

Uw concept wordt vertaald in een lastencohier.

Prijsvraag, prijsvergelijking en prijsbedinging worden voor U gedaan: nooit meer appelen met citroenen vergelijken, geen supplementen naderhand, geen extra kosten, ...
Wij bespreken met U een haalbare oplage.

U krijgt vooraf een **offerte van de totale kostprijs**.

Dit zal de prijs zijn die U bij levering betaalt.

Het concept van uw editie wordt met U doorgepraat en geconcretiseerd naar inhoud, doelgroep, budget, ...

Wij kunnen U bovendien een creatieve en technisch haalbare **lay-out voorstellen** waarin uw desiderata worden vertaald in een duidelijke en aantrekkelijke pagina-opmaak.

Conform uw wens kan een uitgave worden gerealiseerd die wordt geleverd op een vooraf afgesproken tijdstip en tegen een vooraf afgesproken prijs.

Extra service

Uw teksten kunnen worden nagezien

en verbeterd door een professionele eindredacteur. Wij kunnen U zelfs helpen om een auteur te vinden.

U wenst een editie in verschillende talen?

Een vertaling door “native speakers” zit in ons aanbod.

Advertenties?

Is er in uw editie plaats voor advertenties, dan beschikken wij

over een professioneel team van advertentiewerfers die in overleg uw advertentieruimte kunnen tarifiëren en de arbeidsintensieve werving van U overnemen.

Technische begeleiding

De volledige productiebegeleiding is niet langer uw zorg.

Geen technici meer aan de lijn met moeilijke vragen of abacadabra voorstellen.

Problemen worden, in overleg, door ons opgelost.

U krijgt een afgewerkt produkt dat beantwoordt aan uw wensen.

Tijdens de realisatie beschikt U uiteraard over verschillende controlepunten,

zowel wat de inhoudelijke als de vormelijke aspecten van de editie betreft.

Denkt U
aan een
publikatie?

**Spaar tijd
en moeite
en
spaar geld.**

Neem contact op met
Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w.
Rudy Verduytsse
03 / 760 16 40

Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen v.z.w.
Oud Parochiehuis, Grote Markt 46,
9100 Sint-Niklaas